

**Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШОЛУЫ**

№ 1, 2022

**Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШОЛУЫ**

Баспагер: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Басылымның редакциялық алқасы

Редакциялық алқасының Төрағасы

Ұлттық Банк Төрағасының орынбасары В.А. Тутушкин

Редакциялық алқасының мүшелері:

Ақша-кредит саясаты бөлімшесінің басшысы

Қаржылық тұрақтылық жәнге зерттеулер бөлімшесінің басшысы

Төлем балансы бөлімшесінің басшысы

Монетарлық операциялар бөлімшесінің басшысы

Қаржы ұйымдарын дамыту бөлімшесінің басшысы

Басылымды шығаруға жауапты – Зерттеулер және талдама орталығының қызметкері

Мақалалар авторларының ойлары мен пікірлері Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми ұстанымы болып табылмайды және онымен сәйкес келмеуі мүмкін.

ISSN 2709-4227

**Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШОЛУЫ**

№ 1, 2022

МАЗМҰНЫ

Өтімділік бойынша пруденциялық талаптар және тәуекелге бағдарланған тәсіл <i>С.Т. Хәкімжанов, А.Е. Миллер, К.Е. Жусанғалиева</i>	4
Төлем индустриясының негізгі үрдістері <i>А.К. Молдабеков, А.А. Идрисова, Н.С. Қарағазев</i>	28
Қазақстанның ұлттық төлем жүйесін реформалауды талдау <i>А.К. Молдабеков, А.Е. Қадырбаева</i>	44
Көлеңкелі экономикамен күрес құралы ретінде қолма-қол ақша айналысын реттеу шаралары <i>Ж.Т. Қажымұратов, К.У. Шалғынбаев, С.Ж. Майданов, А.М. Мажиров</i>	67

ӨТІМДІЛІК БОЙЫНША ПРУДЕНЦИЯЛЫҚ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ

*С.Т. Хәкімжанов – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Төрағасының кеңесшісі
А.Е. Миллер – Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және
дамыту агенттігінің стратегия және талдау департаментінің директоры*

*К.Е. Жусанғалиева – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Зерттеулер және
талдама орталығының экономикалық зерттеулер басқармасының бас-маман-
талдаушысы*

Осы мақалада Банктік қадағалау жөніндегі Базель комитеті (БҚБК) ұсынған өтімділіктің пруденциялық нормативтерін (LCR және NSFR) енгізудің қазақстандық практикасы талданады. Мақалада қазақстандық нормативтердің Базель стандарттарына сәйкестігіне талдау жүргізіледі, баламалы интерпретациялардың әсері бағаланады, қорландыру тәуекелдерін көрсету және өтімділікті басқарудың нарықтық практикаларын жақсарту үшін нормативтердің ақпараттылығы мен тиімділігі, олардың басқа нормативтермен өзара іс-қимылы және реттеушілік және бәсекелестік ортаның шарттылығы талқыланады.

Негізгі сөздер: Өтімділік және қорландыру тәуекелдері, Базель III, қысқа мерзімді өтімділік және таза тұрақты қаржыландыру көрсеткіштері (LCR, NSFR).

JEL classification: G01, G21, G28, G32.

1. Кіріспе

Осы мақалада біз Банктік қадағалау Базель комитетінің (БҚБК) ұсынымдарына сәйкес енгізілген банктік өтімділікті реттеудің жаңа режиміне және оның капиталға қойылатын талаптар және соңғы сатыдағы қарыздар (СҚК) сияқты қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етудің басқа тетіктерімен өзара іс-қимылына талдау жүргіземіз.

Өтімділік нормативтері қадағаланатын банктердің күтпеген алып қоюлардан және қорларды әкетудің басқа нысандарынан туындаған өтімділіктің күтілмеген өзгерістері жағдайында өз функцияларын орындау қабілетін жақсартуға арналған. Көптеген банктер капиталдың жеткіліктілігіне қарамастан күтілмеген өзгерісті банк клиенттеріне көшіру және жергілікті күтілмеген өзгерістің барлық туындайтын салдарымен бірге өтімділіктің жүйелік дағдарысына айналу тәуекелімен өтімділіктің күтілмеген өзгерістерін еңсеруге қабілетсіз болды. Мұндай жағдайларда орталық банктер капиталдың жеткіліктілігі деңгейі бойынша банктерді кемсіту тәуекелін алмастан өтімділікті тез және мол қамтамасыз етуге мәжбүр.

Базель өтімділігінің жаңа нормативтері қадағаланатын банктердегі өтімділікті басқару сапасын арттыруға және олардың өтімділіктің күтілмеген өзгерістерін өз бетінше еңсеру қабілетін күшейтуге арналған. Өтімділік нормативтері капиталдың жеткіліктілігі талаптарын толықтыратын қосымша талаптар ретінде қызмет етеді. Несие портфелінің сапасын бағалаудағы ақпараттық асимметрияға байланысты сақталуын бақылау қиындайтын капиталдың жеткіліктілігі талаптарынан айырмашылығы – өтімділік талаптары мониторингте салыстырмалы түрде қарапайым. Сонымен қатар, нарықтық тәртіп болған кезде және банктерді қолдаудың мемлекеттік бағдарламалары болмаған кезде банктің өтімді активтердің жеткілікті теңгерімін ұстап тұру қабілеті банктің несие портфелінің сапасы туралы сенімді белгі болып табылады және осылайша ақпараттың асимметриясын жеңуге көмектеседі.

Қазақстанның банк секторына тарихи тән жүйелік тәуекелдердің бірі қорландыру көздерінің тұрақсыздығы, олардың қысқа мерзімділігі, шоғырлануы және

квзимемлекеттік секторға тәуелділігі болып табылады, олар өз кезегінде өтімділік тәуекелін іске асыру үшін триггерлерге айналуы мүмкін. Жүйелік өтімділіктің профицитіне қарамастан, жеке банктерге тән өтімділіктің идиосинкрязиялық тәуекелі қолда бар қорландыру көздерін алмастыру бойынша банктердің шектеулі мүмкіндіктері аясында клиенттер қаражатының кету тәуекелдері есебінен маңызды болып табылады.

Аталған өтімділік тәуекелдерін ескере отырып, біз LCR және NSFR өтімділігінің жаңа стандарттары отандық депозиттік нарықтың ерекшелігін ескере отырып, қорландырудың орнықтылығын, сондай-ақ қорландыру базасының құбылмалылығын ескере отырып, әкету тәуекелдерін қаншалықты барабар бағалайтынын бағаладық. 2 және 3-бөлімдерде біз Қазақстанда өтімділіктің жаңа стандарттарын енгізуді сипаттадық, өтімділік көрсеткіштерін есептеудің қолданыстағы тәртібінің кемшіліктерін анықтадық және қазақстандық банк секторының ерекшелігін ескеретін талаптарды ескере отырып, өтімділік көрсеткіштерін қайта есептедік. 4-бөлімде біз салымшылардың кетуіне байланысты идиосинкрязиялық тәуекелді, сондай-ақ ССҚ тетігін іске асыру кезінде жекелеген банктердің қорландыру құбылмалылығын талдадық, сондай-ақ тұрақты қорландыру тапшылығы жағдайында LCR есептеудің баламалы тәсілін қолдану шараларын ұсындық. 5-бөлімде біз көтерме қорландыру тәуекелдеріне және шоғырлану тәуекелдеріне талдау жүргіздік, оның ішінде банктің бес ірі депозиторлары қаражатының әкетілу салдарын бағаладық.

2. Банктік өтімділікті реттеудің жаңа режимі

2008 жылғы жаһандық дағдарыстан кейін банктердің қысқа мерзімді және орта мерзімді кезеңдердегі өтімділік тәуекеліне орнықтылығын арттыру үшін Банктік қадағалау жөніндегі Базель комитеті өтімділіктің екі жаңа стандартын әзірледі:

– 30 күн кезеңінде қысқа мерзімді міндеттемелерді жабу үшін өтімділігі жоғары активтердің (ӨЖА) жеткіліктілігін сипаттайтын қысқа мерзімді өтімділік көрсеткіші (Liquidity Coverage Ratio, LCR);

– 1 жылда банк тартатын қорлардың жеткіліктілігі мен тұрақтылығын көрсететін таза тұрақты қаржыландыру көрсеткіші (Net Stable Funding Ratio, NSFR). NSFR қолда бар активтердің өтімділігін және шартты міндеттемелерді орындау үшін қорларды іздеу ықтималдығын ескере отырып, тұрақты қорландыру көздерінің сомасын бағалайды (BCBS, 2013).

LCR нормативіне стресс кезеңіндегі клиенттердің әрекет ету деректеріне сүйене отырып, 30 күндік әкетуді жабу үшін жеткілікті өтімділік буферін қалыптастыру арқылы өтімділікті басқару және бақылау қағидаты енгізілген. Сонымен қатар NSFR әрекет ету қағидатына негізделген қол жетімді тұрақты қорландырудың жеткіліктілігін бағалауға негізделген.

БҚБК ұсынымдарына сәйкес 2015 жылдан бастап 2019 жылға қарай 1,0 мөлшеріндегі шекті мәнге қол жеткізе отырып, LCR кезең-кезеңімен енгізу көзделген болатын. Қадағалау практикасына NSFR енгізудің басталуы банктердің баланстарын осы стандартқа кезең-кезеңімен бейімдеместен, неғұрлым кешірек мерзімдерге белгіленді.

Қазақстандық практикада 2018 жылғы қыркүйектен бастап міндетті қадағалау аясына 0,5 мөлшерінде енгізе отырып және 2022 жылға қарай 1,0 шекті мәніне дейін кезең-кезеңімен ұлғайту арқылы 2016 жылдың ортасынан бастап LCR тест режимінде есептелді.

NSFR көрсеткіші бейімделіп, Қазақстанда LCR-ден кейінірек енгізілді. 2018 жылдан бастап банктер ай сайын реттеушіге өтімділік тәуекелін бағалау мақсатында NSFR есептеулерінің нәтижелерін тестілік режимде ұсынып отырды. Пруденциялық реттеу аясына NSFR 2019 жылдан бастап 1,0 мөлшерінде енгізілді.

Қазақстанда өтімділікті реттеу банктің орташа айлық ӨЖА-ның олардың мерзімі мен валютасына байланысты міндеттемелердің орташа айлық мөлшеріне қатынасы ретінде есептелетін өтімділік коэффициенттеріне пруденциялық талаптар шеңберінде LCR және NSFR енгізілгенге дейін жүзеге асырылды. Алайда, бұл көрсеткіштердің

ӨТІМДІЛІК БОЙЫНША ПРУДЕНЦИЯЛЫҚ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ

ақпараттылығы бұрмаланған, өйткені оларды есептеу кезінде депозиттердің мерзімі шарт мерзіміне сәйкес енгізілген. Іс жүзінде депозиттерді ұстап тұрудың нақты мерзімдері шарттық мерзімнен әлдеқайда қысқа болды, өйткені банктер ұсынған мерзімді депозиттердің талаптары айыппұлсыз кез келген уақытта алып қоюға мүмкіндік беретін еді (2015-2017, 2018-2Ж 2019 ҚРҰБ Қаржылық тұрақтылық туралы есебі). Банктерді қорландыру базасы 80% және одан да көп пайызға 2008 жылғы дағдарыстан кейін біртіндеп борыштық қорландыруды алмастырған клиенттердің депозиттерінен тұратынын ескере отырып, олардың шарттық мерзімдері негізінде есептелген өтімділік коэффициенттері өтімділік тәуекелдерін басқару тұрғысынан ақпаратты болмады.

Өтімділіктің жаңа пруденциялық нормативтерінің бір ерекшелігі депозиттердің мерзімінен бұрын алуды ынталандырмайтын мерзімділік талаптарын есепке алу болуға тиіс еді. Бұдан басқа, өтімділіктің жаңа стандарттары қорландыру базасының тарихи құбылмалылығын және қазақстандық банктерге тән тәуекелдерді ескеруге тиіс болды.

2018 жылы ҚРҰБ депозиттерді мерзімінен бұрын алуды ынталандырмайтын талаптардың болуына қарай халықтың депозиттері бойынша ҚДКҚ (депозиттерге кепілдік беру қоры) дифференциалды шекті мөлшерлемелерін енгізуді, сондай-ақ талаптары мерзімінен бұрын алу кезінде сыйақыны жоғалтуды және міндетті 30 күндік алдын ала хабарлауды көздейтін жинақ депозиттерін енгізуді қоса алғанда, қорландырудың тұрақты нысандарын дамытуға және қолдануға бағытталған бірқатар шараларға бастамашылық жасады. Алайда, соңғы өзгерістерді ескере отырып, LCR және NSFR есептеу алгоритмін қайта қарау жүргізілген жоқ (3-бөлімді қараңыз).

3. Депозиттердің тұрақтылығы және өтімділіктің жаңа нормативтерін есептеу

Базель стандарттары банктердің өтімділік тәуекелін жоққа шығармайтын, бірақ жүйелік дағдарыстың басталу ықтималдығын азайтатын өтімділік деңгейін анықтауға және ұстап тұруға қойылатын талаптардың ең аз көлемін ұсынады. Бұл ретте әрбір қадағалау органы өлшемдердің айқындылығын және оларды айқындаудың анықтығын қамтамасыз ете отырып, өзінің банк жүйесінің ерекшелігін ескере отырып, өтімділік бойынша пруденциялық талаптарды құруға тиіс (BCBS 2013).

Өтімділік тәуекеліне қатысты LCR және NSFR тиімділігі мен ақпараттылығы дағдарыс жағдайындағы инвесторлардың іс-әрекеті туралы пайымдау негізінде белгіленген өлшемдерге, сондай-ақ реттеуші мен қаржы институттарының осы іс-әрекетті тұрақты немесе тұрақсыз деп бөлу қабілетіне тікелей байланысты (Blundell-Wignall and Atkinson, 2010).

Қазақстандық банктердің орнықтылығы мен тұрақтылығы позициясынан өтімділік тәуекелдерін бағалау кезінде клиенттердің салымдарын дұрыс және ұтымды көрсетудің маңыздылығы өте жоғары, өйткені соңғы он жылда клиенттердің депозиттері 2010 жылдың басындағы 57%-дан 2021 жылғы 81%-ға дейін ұлғайып, оларды қорландырудың негізгі көзіне айналды.

Қазақстанда енгізілген LCR және NSFR бойынша пруденциялық талаптарды талдау олардың ақпараттылығын төмендететін факторлардың бірі жеке депозиттердің тұрақтылығын және олар бойынша тиісті әкетулерді есептеуді асыра бағалау болып табылатынын көрсетті.

Атап айтқанда, LCR және NSFR есептеу кезінде қазақстандық талаптарға сәйкес кепілдік беру сомасы шегінде және мерзімінен бұрын алу талаптарының болуына қарамастан жеке тұлғалардың барлық депозиттері 5%-дық әкетілу коэффициенті төмен тұрақты депозиттерге жатады, ал қалғандары 10% коэффициентімен тұрақтылығы төмен деп танылады.

Сонымен қатар, БҚБК ұсынымдарына сәйкес кепілдіктің болуы депозиттерді тұрақты қорландыруға жатқызу үшін жеткілікті талап болып табылмайды. Депозиттерді тұрақты қорларға жатқызу мерзімінен бұрын алу талаптарының болуы (сыйақыны жоғалту, 30 күндік алдын ала хабарлама) не қаражатты алуды екіталай ететін қалыптасқан қатынастардың болуы (мысалы, жалақы, кірістер тұрақты есептелетін және өзге де

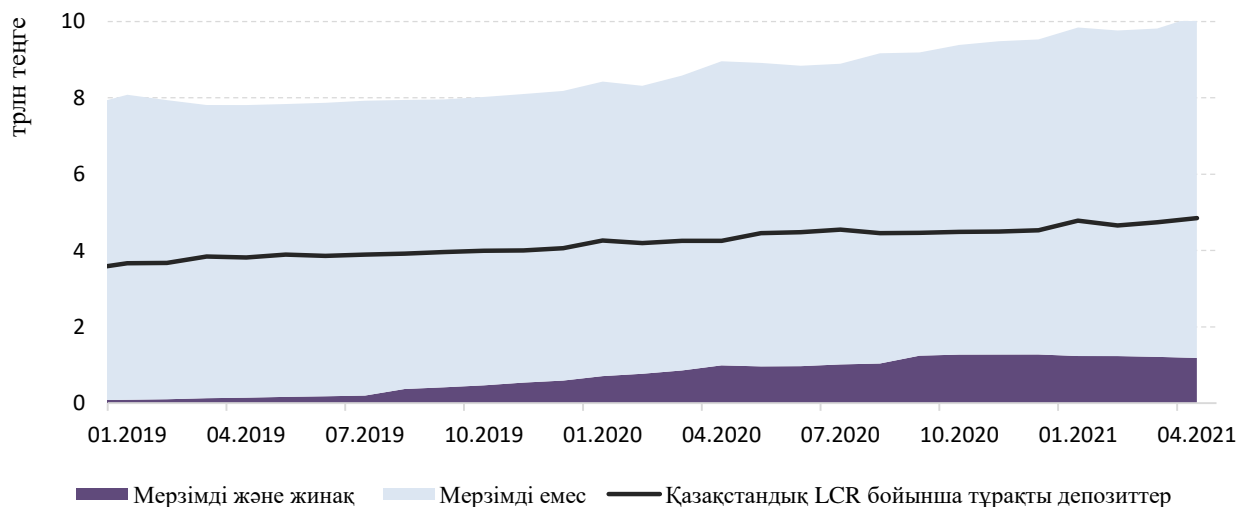
ӨТІМДІЛІК БОЙЫНША ПРУДЕНЦИЯЛЫҚ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ

транзакциялар жүргізілетін транзакциялық шоттар) сияқты басқа да өлшемшарттарды есепке алуды қажет етеді. Бұл ретте БҚБК ұсынымдарына сәйкес өзге жеңіл алынатын депозиттер әкетілу коэффициенті неғұрлым жоғары тұрақты депозиттерге жатқызылуы тиіс. Бірқатар елдердің практикасында (мысалы, ЕО елдері, Ресей және т.б.) депозиттерді тұрақты қорларға жатқызу үшін кепілдіктің болуымен қатар ұқсас талаптарды сақтау талап етіледі. Бұдан басқа, аталған елдер реттеушілерінің талаптарына сәйкес депозиттің кету тәуекелін арттыратын фактор қашықтан қол жеткізу мүмкіндігі және депозитті интернет арқылы басқару болып табылады. Мұндай депозиттер тұрақты депозиттерге жатпайды және әкетудің неғұрлым жоғары коэффициентіне ие.

Қазақстанда 2018 жылғы 4-тоқсанға дейін депозиттерді мерзімді және мерзімді емес депозиттерге бөлу өте шартты болды, өйткені мерзімді депозиттерді қандай да бір шектеулерсіз және айыппұлдарсыз мерзімінен бұрын алу мүмкіндігі оларды «талап еткенге дейінгі» салымдармен және ағымдағы шоттармен теңестірді. Осыған байланысты 2018 жылдың соңында ҚДКҚ шекті мөлшерлемелері шеңберінде депозиттердің «мерзімділігі» анықтамасы енгізілді. Депозиттерді бөлудің жаңа тетігін енгізген кезде жеке депозиттердің тек 1%-ын іс жүзінде БҚБК анықтамасына сәйкес тұрақты депозиттерге жатқызуға болатын еді. LCR есептеу кезінде тұрақты депозиттерге жеке депозиттердің 48%-ы жатқызылды, оларға кепілдік беру сомасы шегінде мерзімді емес депозиттер де енгізіледі (1-сурет), ал Базель бойынша «тұрақты» анықтамасына сәйкес келетін мерзімді депозиттер және әкетуден толығымен алып тасталатын жинақ депозиттері тек 12%-ды құрайды. Нәтижесінде LCR және NSFR өтімділік және қорландыру тәуекелін толыққанды көрсетпейді.

1-сурет

Қазақстандық LCR анықтамасы бойынша және БҚБК стандартына сәйкес «тұрақты» және «тұрақтылығы төмен» жеке депозиттер

Ескертпе: ҚДКҚ анықтамасы бойынша «мерзімді депозиттер» – бұл ҚДКҚ белгілеген ең аз мөлшерден төмен емес мерзімінен бұрын алу үшін айыппұлы бар депозиттер. АҚ-да регламенттелген жинақ депозиттері бойынша мерзімінен бұрын алу үшін айыппұл ең аз мөлшерден асатындықтан, жинақ депозиттері мерзімді депозиттер анықтамасына жатады. Жеке депозиттер статистикасынан банктің нарықтық мөлшерлемеден төмен мөлшерлеме бойынша қарыз беру міндеттемесін қамтитын жинақтаушы-жинақ шартының ажырамас бөлігі ретінде Отбасы банкінің депозиттері, сондай-ақ мемлекет субсидиялайтын басқа да депозиттер алып тасталды.

Депозиттердің мерзімділігі есепке алу үшін біз осы коэффициенттерді есептеу бойынша пруденциялық талаптарды рационализациялау кезінде LCR және NSFR өзгерістеріне бағалау жүргіздік. Осылайша, біз БҚБК ұсынымдарына сәйкес және отандық депозиттік нарықтың ерекшелігін ескере отырып, жеке тұлғалардың депозиттерін тұрақты және аз тұрақтыға бөлдік.

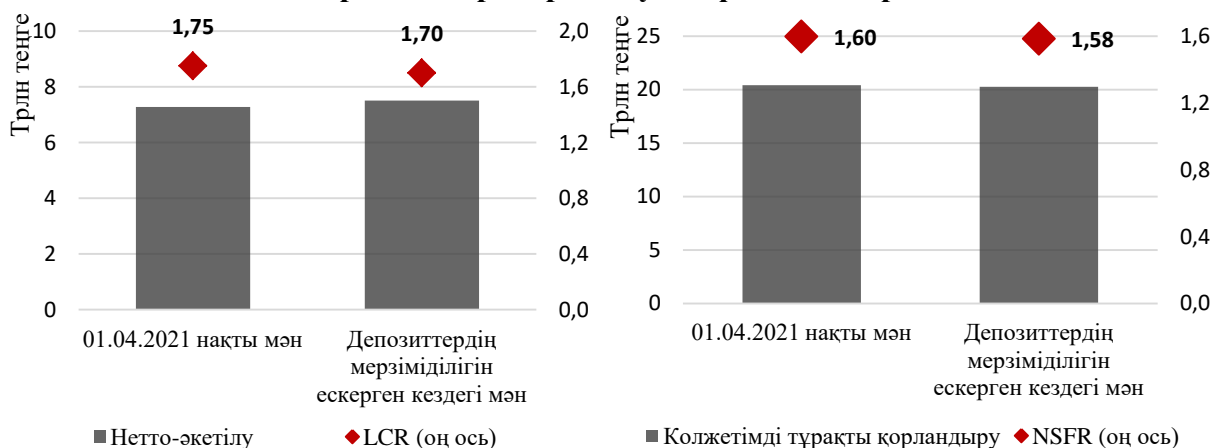
LCR және NSFR есептеу кезінде ақша қаражатының әкетілуі мен қолжетімді тұрақты қорландыру сомасына қосылатын тұрақты және аз тұрақты депозиттердің көлемі түзетілді. Түзету жеке тұлғалардың депозиттері бойынша ҚДКҚ деректерінің негізінде оларды мерзімділік талаптарына сәйкес келетін депозиттерге және ҚДКҚ әдістемесі бойынша¹ мерзімділік талаптарына сәйкес келмейтін депозиттерге бөлуді ескере отырып жүргізілді.

Нәтижесінде, жүйе бойынша ақшалай қаражаттың нетто-әкетілуі 7,3 трлн теңгеден 7,5 трлн теңгеге дейін 3%-ға ғана ұлғайды, бұл LCR нормативін 52 базистік тармаққа аздап төмендетті (2-сурет). Жүйе бойынша тұрақты қорландыру қолжетімділігінің көлемі біруақытта NSFR мәнін 12 базистік тармаққа төмендете отырып, 20,4 трлн теңгеден 20,3 трлн теңгеге дейін 1%-ға төмендеді.

Түзету кезінде қолданылған тұрақсыз депозиттер бойынша 10% мөлшеріндегі әкетілу коэффициенті БҚБК ұсынған ең аз мән болып табылатынын атап өту қажет. БҚБК осы юрисдикциядағы депозиттердің тарихи құбылмалылығын негізге ала отырып, қадағалау органдарының ұсынылғаннан жоғары мәндерді қолдануына рұқсат етеді. Бұл ретте, қазақстандық практикада жекелеген банктердің идиосинкразиялық тәуекелі іске асырылған кезеңде жеке және корпоративтік депозиттердің әкетілуі депозиттік базаның үштен бір бөлігіне дейін жетті (4-бөлімді қараңыз).

2-сурет

Қолда бар өтімділік буфері банктерге олардың есебіне енгізілетін тұрақты және аз тұрақты депозиттер көлемінің түзетулерін ескере отырып, LCR және NSFR нормативтерін орындауға мүмкіндік береді

Дереккөзі: банктердің есептілігі, авторлардың бағалауы

Осылайша, банктерде қолда бар өтімділіктің профициті барлық банктерге халықаралық тәжірибеге сәйкес депозиттердің мерзімділігін ескере отырып, LCR және NSFR ағымдағы нормативтерін орындауға мүмкіндік береді. Жеке депозиттердің жеделдігін есепке алу қолда бар кепілдіктердің болуын есепке алуды қоса мерзімділікті реттеушілік айқындауды нормативіне ҚДКҚ-ның қосылу шартында пайдаланылатын ұқсас анықтаманы енгізуді талап етеді.

Коэффициенттерге және талап етілетін өтімді активтердің көлеміне әсер нормативтің бұрмалаушы әсеріне байланысты банк жүйесі көтеретін шығындармен салыстырғанда аз. Атап айтқанда, қорландырудың экономикалық сипаттамаларын есепке алмай LCR-ді кепілдендіру талабына ғана байланыстыру қорландыру нарығындағы

¹ « Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қоры» АҚ Директорлар кеңесінің 2018 жылғы 12 шілдедегі №12 шешімімен бекітілген Жеке тұлғалардың жаңадан тартылған депозиттері бойынша сыйақы мөлшерлемесінің ең жоғары мөлшерін айқындау және белгілеу әдістемесі

ӨТІМДІЛІК БОЙЫНША ПРУДЕНЦИЯЛЫҚ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ үждеме мен баға белгілеуді бұрмалайды, банктерді өтімділік тәуекелін басқарудың тиімсіз тәсілдері жағына итермелейді, депозиттер арасында негізсіз жоғары сыйлықақы жасайды.

Депозиттердің мерзімділігін есепке алу қазақстандық LCR нормативін Базельдің ұсынымдарына тек қана нысаны бойынша ғана емес, сондай-ақ әзірлеушілердің рухы мен ниеті бойынша жақындатады. Қазақстандық LCR өтімділігінің нормативтерінде мерзімділікті нақты айқындауды пайдалану банк жүйесіне тәуекелдер мен қорландыру құнының неғұрлым тиімді комбинацияларымен қорландыруды тартуға мүмкіндік береді.

Өтімділік нормативтерінде осындай реформа жүргізу үшін неғұрлым оңтайлы кезең Қазақстанның банк жүйесінде бесінші жыл байқалып отырған, бірақ орта мерзімді перспективада сөзсіз төмендейтін өтімділіктің елеулі профициті кезеңі болып табылады. Ең төмен шығындары бар өтімділіктің енгізілген стандарттарының ақпарат беруін және тиімділігін арттыру мұндай шешімнің сөзсіз артықшылығы болады.

4. Өтімділік тәуекелдері және соңғы сатыдағы қарыздар тетігі

Өтімділік көрсеткіштері банк секторының банк жүйесіне деген сенімді төмендететін экономикалық және қаржылық күтпеген өзгерістерді реттеу қабілетін жақсартады. Алайда, күтпеген өзгерістер кезеңінде банк үшін іске асырылған әкетулер бойынша міндеттемелерді орындау үшін жоғары өтімді активтерді пайдалану қалыпты жағдай болып табылады.

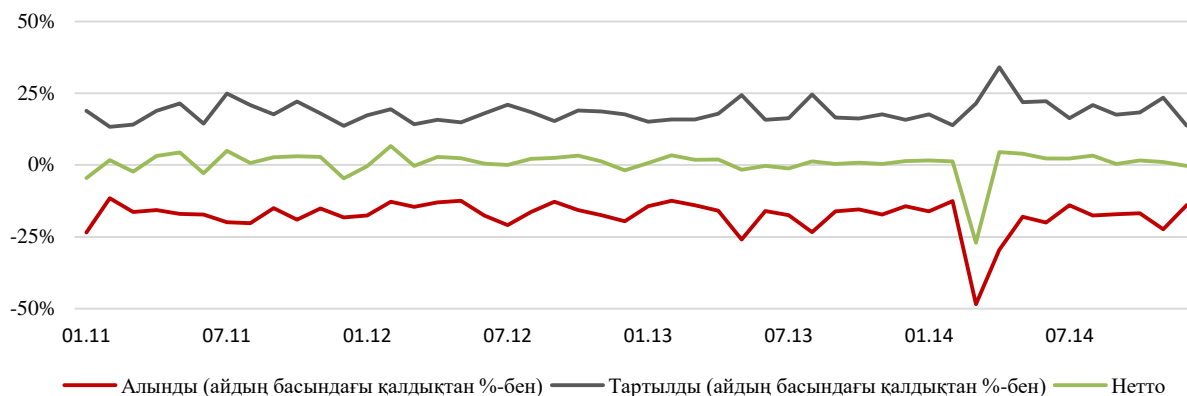
Өтімді жабу коэффициенті Базель III маңызды бөлігі болып табылады, ол қадағалаудағы банктерді орталық банктерді «бірінші сатыдағы кредиторға» айналдырмас үшін жеткілікті өтімділікті сақтауға ынталандырады. Өтімді өтеу коэффициенті мен орталық банк тарапынан жедел өтімділікті ұсыну тетіктері арасындағы өзара іс-қимыл өтімділік тәуекелдерін дұрыс түсіну, бағалау және тиімді басқару үшін өте маңызды болып табылады, өйткені стресстер жағдайында өтімділіктің жалғыз сенімді нысаны орталық банктің кредиті болып табылады. Осылайша, коммерциялық банктің күтпеген өзгерістері кезінде орталық банктің маңызды функциясы – ССҚ беруі өзекті болады.

Қазақстанның практикасында тәжірибеде жекелеген банктердің идиосинкраттық тәуекелі іске асырылуы кезеңінде жеке және корпоративтік депозиттердің әкетілуі депозиттік базаның 1/3-іне дейін жетті. 2014 жылғы ақпанда мессенджерлердегі қаржылық дәрменсіздігі туралы жалған хабарламаларға жауап ретінде үш банк салымшыларының депозиттерінен қаражатты жаппай алып қою «банктерге шабуыл жасау» (bank run) кейсі депозиттерді күрт алып қоюға ұшыраудың мысалы болып табылады. Жеке тұлғалар ақпанның соңғы он күнінде 400 млрд теңгеден астам сомада мерзімді депозиттерді алып қоюы банктерге жасалған SMS-шабуылдың салдары болды, ол осы банктердегі барлық жеке депозиттердің шамамен 50%-ын құрады (3-сурет).

Өткен үш жыл ішінде осы банктердің мерзімді депозиттері көлемінің 30 күндік өзгерістері бір бағытта және басқа бағытта сирек 5%-дан асқанын атап өту қажет. Бұл іріктеме бойынша стандартты ауытқу 1,8%-ды құрады (4-сурет), бұл «тұрақты» жеке депозиттер үшін Базель ұсынатын және Қазақстанда қолданылатын әкету коэффициентінен (5%) әлдеқайда аз. Алайда, бұл статистика өтімділік тәуекелдерінің көрсеткіші ретінде ақпарат бермейді, өйткені үлестірудің күрделі өзгерістері бар. Мәселен, 2014 жылғы ақпанның соңына қарай 30 күн ішінде мерзімді жеке депозиттердің таза әкетілуі 27%-ды құрады (3 және 4-суреттер). Бұл жағдай өтімділік нормативін орындау банктің депозиттерді алып қоюымен дербес күресу қабілетін қамтамасыз ету үшін де жеткіліксіз екенін көрсетті.

3-сурет

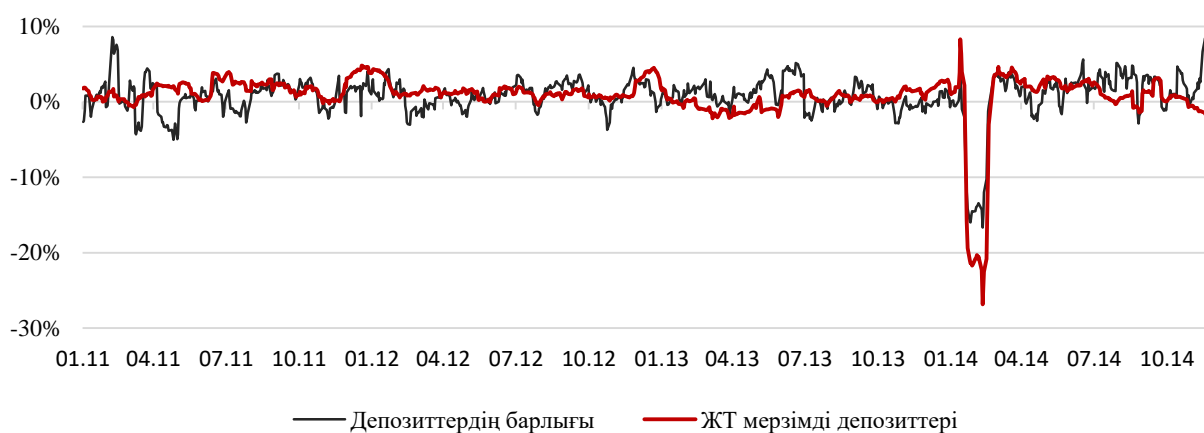
Мерзімді жеке депозиттердің 50%-ға жуығын SMS-шабуылға ұшыраған үш банктің салымшылары алып қойды

Дереккөзі: банктердің есептілігі, авторлардың бағалауы

4-сурет

Үш банк депозиттерінің 30 күн ішінде өзгеруі

Ескертпе: алдыңғы айдың ұқсас күнімен салыстырғанда өзгеруінің депозиттердің (барлық депозиттік база мен ЖТ-ның теңәдегі мерзімді депозиттері) логарифмі. 2014 жылы шабуылға ұшыраған үш банктің жиынтық балансының күнделікті деректері бойынша есептелді.

Дереккөзі: банктердің есептілігі, авторлардың бағалауы

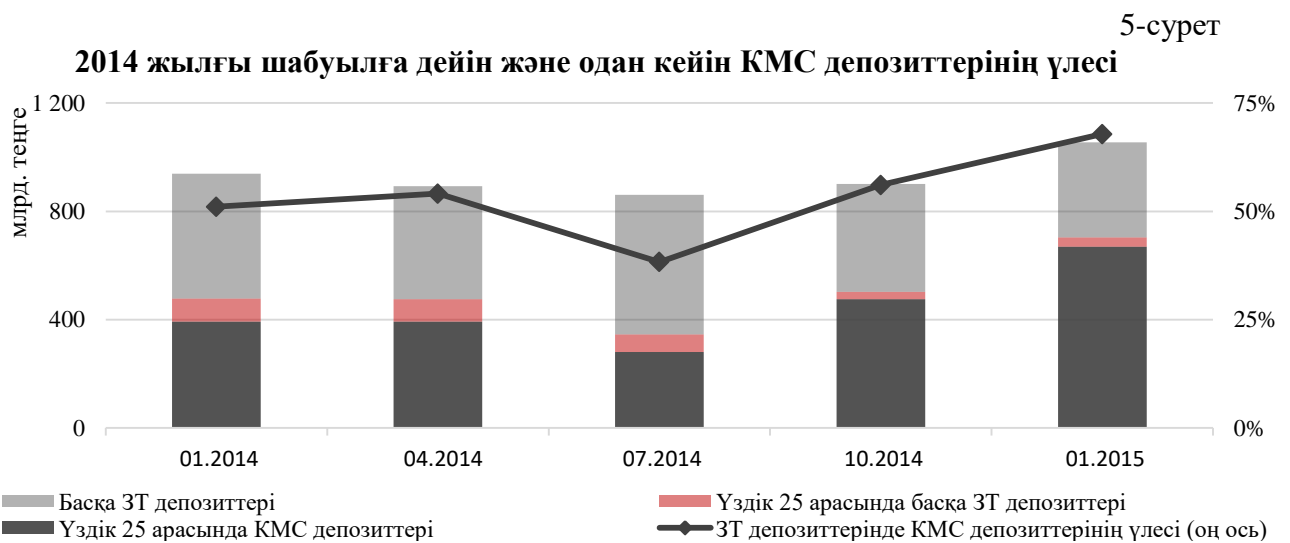
Квазимемлекеттік секторда жоғары шоғырлану және оған тәуелділік Қазақстанның банк секторы үшін қорландыру жағындағы аса маңызды жүйелік тәуекелдердің бірі болып табылады. Ірі мемлекеттік компаниялардың депозиттері ауқымы бойынша бағалы қағаздар шығарылымдарымен және көтерме қорландырудың басқа да құралдарымен салыстыруға болады, бірақ көтерме қорландыруға қарағанда, Қазақстандағы корпоративтік салымшылардың ҚР Азаматтық Кодексте бекітілген мерзімінен бұрын алып қоюға құқығы бар.

Жалпы, қазақстандық жағдайларға ескертусіз, қысқа мерзімді көтерме қорландыру дағдарыс жағдайында бөлшек депозиттермен салыстырғанда тұрақты емес. Yöğulmazer (2008) өзінің Northern Rock талдауында, көтерме қаржыландыруға тәуелді банктер қаржылық күтпеген өзгеріске бейімделу процесінде үлкен шығындарға ұшырағанын айтады. Shin (2008), 2007 жылғы Northern Rock жылдық есебін талдай отырып, қысқа мерзімді қамтамасыз етілмеген бағалы қағаздардың, қарыздардың және мерзімді депозиттердің үлкен үлесінен туындаған қайта қаржыландырудың жоғары тәуекелін атап өтті. Банкпен қаражатты әкету ірі кредиторлардың банкті қайта қаржыландырудан бас тартуына байланысты болды. Мұндағы тұрақсыздықтың негізгі белгісі қорландырудың шоғырлануы емес, оның қысқа мерзімділігі болды.

2014 жылы қазақстандық үш банкке қатысты SMS-шабуыл оқиғасы мысалында, бөлшек мерзімді депозиттерді әкетумен қатар, бұл банктердің алдында ірі көтерме қорландыру әкетілуімен байланысты проблема туындады. Шабуыл жасау кезінде банктің 25 ірі кредиторының үлесі жиынтығында үш банк бойынша заңды тұлғалар

ӨТІМДІЛІК БОЙЫНША ПРУДЕНЦИЯЛЫҚ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ депозиттерінен 66%-ды құрады. Бұл ретте барлық корпоративтік депозиттердің 54%-ы мемлекеттік компаниялар кәсіпорындарының депозиттеріне (квазимемлекеттік сектор немесе КМС) келді және КМС қаражатының 93%-ы мерзімді депозиттерде орналастырылды.

Корпоративтік мерзімді салымдар бойынша мерзімінен бұрын өтеу құқығының болуына қарамастан, бұл банктерде КМС депозиттерінің қысқаруы біртіндеп және кідіріспен (жеке депозиттерге қарағанда) орын алды және 2014 жылдың ортасына қарай портфельде олардың үлесі 38%-ға дейін азайды (5-сурет). Бұл банктердің өтімділігін төмендетіп, олардың ағымдағы операцияларды орындау қабілетін әлсіретті. Ол кезде КМС қаражатының әкетілуі экономикалық саясат пен пруденциялық реттеу жағынан шығатын қосымша өлшемге ие болатындай ауқымға жетті. 2014 жылғы үшінші тоқсаннан бастап КМС осы банктердегі қаражат көлемін арттыра бастады. 2014 жылдың соңына қарай осы банктердің корпоративтік депозиттік портфелінде КМС депозиттерінің үлесі жай қалпына келіп қана қоймай, 68%-ға дейін ұлғайды!

Ескертпе: КМС депозиттерінің құрамына мемлекеттік органдардың, КМС, БЖЗҚ кәсіпорындарының депозиттері енгізілген

Дереккөзі: банктердің есептілігі, авторлардың бағалауы

Дүрбелең кезінде банктердің портфельдеріндегі МБҚ-ның шамамен 100%-на РЕПО операциялары бойынша ауыртпалық салынғанын, банктерден өтімділік алу арналары таусылғанын да атап өту қажет. Осылайша, банктерде ӨЖА кепілімен Ұлттық Банктен ССҚ алу мүмкіндігі болмады, ал көрсетілген кезеңде ССҚ-ны несие портфелі түрінде нарықтық емес активтер кепілімен беру тетігі заңнамада көзделмеді. Мұндай механизм үшін нормативтік база 2019 жылы ғана құрылды. Алайда, эпизодқа ұшырау және оның жүйелік дүрбелеңге айналу қаупінің алдын алу үшін Ұлттық Банк кредиттік тәуекелдерге қарамастан, аталған банктерге арнайы қарыздар түрінде талап етілетін жедел өтімділікті ұсынды. Бұл банктерге өз клиенттері алдындағы міндеттемелерін орындауға, өтімділік тәуекелін тоқтатуға және төлем қабілеттілігін жоғалтпауға мүмкіндік берді.

Ірі банктер, әдетте, ресурстардың тұрақсыздығы әсерін төмендететін клиенттердің ағымдағы шоттарының кең базасы есебінен клиенттердің қаражатты күрт әкетілуі тұрғысынан көбірек қорғалған деп саналады. Алайда, ресурстық база көздерінің алуан түрі болмауы (клиенттердің депозиттері үш банк міндеттемелерінің 73%-ын құрады) және ақша нарықтарында өтімділікті тартудың шектеулі мүмкіндіктері үш банкке күтпеген өзгерісті сыртқы қолдаусыз жоюға және реттеуге мүмкіндік бермеді. Банктер жеке тұлғалардың депозиттік базасының көлемін 2014 жылдың соңына қарай ғана күтпеген өзгеріске дейінгі деңгейге қалпына келтіре алды.

Ұлттық Банктен шұғыл өтімділік алмай және КМС қаражатын беру арқылы мемлекеттік қолдаусыз осы банктердің ӨЖА көлемінің төмендеуі анағұрлым күрделі болар еді (6-сурет).

6-сурет

SMS-шабуыл қорытындысы бойынша үш банктің активтеріндегі ӨЖА үлесі 6%-ға дейін төмендеді және мемлекеттік қолдаусыз банктер ағымдағы міндеттемелерін орындай алмайтын еді

Ескертпе: Арнайы қарыз бен өзге де мемлекеттік қолдауды есептеусіз ӨЖА өзгерісін есептеу үшін ӨЖА сомасы мен банктердің активтері алынған арнайы қарыз сомасына азайтылды
Дереккөзі: банктердің есептілігі, автордың бағалауы.

Осылайша, жүйелік өтімділіктің тұрақты жағдайына қарамастан, Қазақстанның банк секторына тарихи тән жүйелік тәуекелдердің бірі қорландырудың тұрақты көздерінің болмауы болып табылады. LCR 31 «Өтімділікті өтеу көрсеткішін есептеуге арналған балама тәсілдер» (BCBS, 2019) өтімділікті өтеу нормативі бойынша БҚБК ұсынымдарына сәйкес тұрақты қорландыру көздері тапшылығы бар юрисдикцияларда орталық банктің сыйақы үшін өтімділікті ұсыну жөніндегі шарттық міндеттемелері LCR есептеу кезінде ескерілетін актив ретінде бола алады. Бұл тәсілді Ресей Банкі қолданады, ол LCR көрсеткішін есептеу кезінде активтер құрамында Ресей Банкі ашқан қайтарылмайтын кредиттік желілерді ескеруге мүмкіндік береді.

Ұлттық Банктің кредиттік тәуекелін және шұғыл өтімділік ұсынылған жағдайда банктердің жауапсыз іс-қимылы тәуекелдерін төмендету үшін орталық банктердің озық халықаралық тәжірибесін және ХВҚ ұсынымдарын ескере отырып, ССҚ тетігі қайта қаралғанын және ретке келтірілгенін атап өту қажет. Атап айтқанда, 2019 жылдан бастап Ұлттық Банктің өтімділікке қатысты уақытша проблемаларды бастан кешіретін төлем жасауға қабілетті банктерге ғана нарықтық талаптарда, қысқа мерзімді кезеңге (3 айға дейін) және тек активтерді кепілге қоя отырып беруін көздейтін заңнамалық нормалар енгізілді. ССҚ тетігі шеңберінде банктердің шұғыл өтімділікті тарту бойынша мүмкіндіктерін кеңейту үшін қолайлы кепілмен қамтамасыз ету тізіміне белгілі бір өлшемшарттарға сәйкес келетін және кепіл препозициясының алдын ала рәсімінен өткен банктердің жылжымайтын мүлкі мен несие портфелі енгізілген.

Реттеушіде кепіл препозициясынан өткен нарықтық емес активтер өтімділіктің толыққанды және дербес көзі болып табылады, олар LCR есептеу кезінде жоғары өтімді активтердің құрамына енгізілуі мүмкін. Сонымен қатар, бұл тәсіл БҚБК ұсынымдарында қорландырудың тұрақты көздері тапшылығы бар юрисдикциялар үшін баламалы тәсіл ретінде көзделген.

Өтімділікті орналастыру бойынша шектелген мүмкіндіктерге сияқты қорландыру базасының тұрақсыздығына да байланысты өтімділіктің ағымдағы қомақты профицитіне қарамастан, LCR-дің ӨЖА-ның жоғары деңгейін қолдау жөніндегі талаптары кредиттеудің жандануына қарай орта мерзімді перспективада банктердің баланстары мен

ӨТІМДІЛІК БОЙЫНША ПРУДЕНЦИЯЛЫҚ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ кірістеріне қысым жасауы мүмкін. Несие портфелінің кепілдігімен шұғыл өтімділік механизмі екінші деңгейдегі банк үшін барлық уақытта ұстап тұру мүмкін болуы мен мақсаттылығына қарағанда өтімділіктің әлдеқайда үлкен көлемін ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл тетік үшін нормативтік база 2019 жылы әзірленгеніне қарамастан, оны толық көлемде енгізу үшін банктердің өздері несие портфелін препозициялауды жүргізу қажет. Реттеуші тарапынан бұл механизм LCR есептеудің баламалы тәсілін енгізу есебінен ынталандырылуы мүмкін.

5. Қорландырудың шоғырлану тәуекелі

Өтімділіктің жаңа стандарттарына сәйкес БҚБК жеке депозиттермен салыстырғанда көтерме қорландыру бойынша жылыстаудың барынша жоғары нормаларын белгілеуді ұсынады. Мәселен, қаржылық емес корпорациялардан, мемлекеттік органдардан, орталық банктерден, даму институттарынан тартылған қамтамасыз етілмеген ортақ қаржыландыру бойынша кету коэффициенті 40% деңгейінде белгіленеді. Егер аталған ұйымдардан тартылған депозиттер депозиттерге кепілдік беру схемасымен немесе өзге де мемлекеттік кепілдікпен жабылған жағдайда, онда әкетілу коэффициенті 20% деңгейінде белгіленеді.

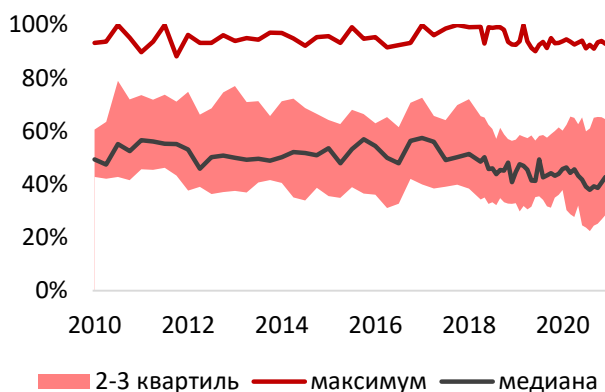
Қазақстанда шоғырланудың жоғары тәуекелдерін ескере отырып, тартылған қорландырудың мөлшеріне байланысты корпоративтік көтерме қорландыру бойынша әкетілу коэффициентінің мәніне қатысты сараланған тәсіл белгіленген: (1) ірі қорлар бойынша 60%-ды, бұл БҚБК ұсынған мәндерден жоғары; (2) өзге корпоративтік қорлар бойынша әкетілу коэффициенті 40%-ды құрайды.

Қазақстандағы ірі көтерме қорландыруға тәуелділік проблемасы айтарлықтай айқын және өтімділік тәуекелін де, сол сияқты бір мезгілде қорландыру тәуекелін де көтереді.

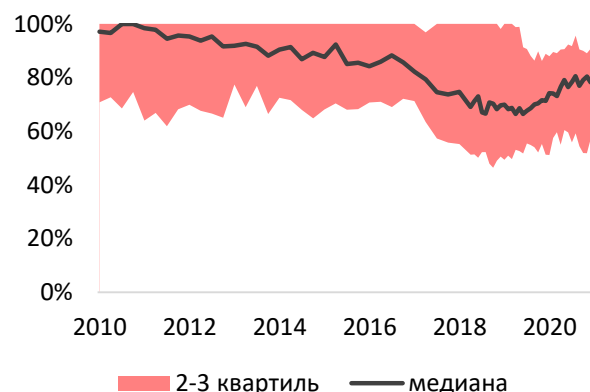
Жүйелік деңгейде банк секторының ірі корпоративтік кредиторларға тәуелділігі соңғы 10 жылда біртіндеп төмендегеніне қарамастан (2010 жылғы 47%-дан 2021 жылы 30%-ға дейін), қазақстандық банктердің жартысында ірі кредиторлардың міндеттемелер бойынша шоғырлануы айтарлықтай басым және 39%-дан асады (7.А сурет.). Бұл ретте ірі ауқымды көтерме қорландыру негізінен депозиттер нысанында тартылды (7.Б сурет).

7-сурет

А. Банктерді қорландыруда үздік 25 корпоративтік кредиторлардың үлесін бөлу

Б. Үздік 25-тіктегі корпоративтік кредитордағы депозиттердің үлесі

Ескертпе: А графигінде әр банктің 25 ірі корпоративтік кредиторлар алдындағы міндеттемелері арақатынасының банктердегі серпіні және квартильдерге бөлінген осы банк міндеттемелерінің толық сомасы көрсетілген. В графигін банктер бойынша квартильдер бойынша бөлінген 25 ірі корпоративтік кредиторлар алдындағы міндеттемелердегі депозиттер үлесінің серпіні көрсетілген.

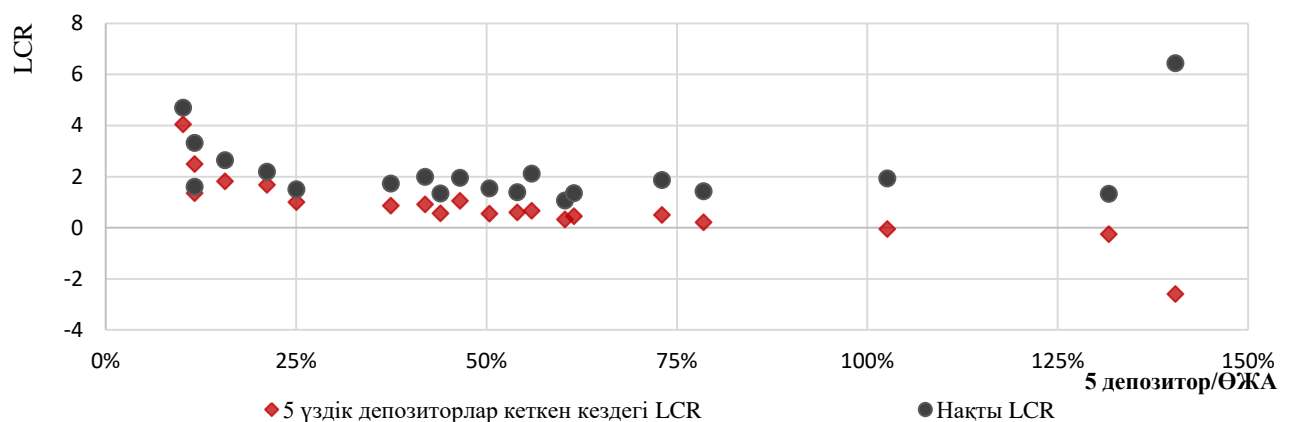
Дереккөзі: ЕДБ есептілігі

Банктерді көтерме қорландырудағы ірі салымдардың біршама шоғырлануы олардың өтімділік тәуекелдерін едәуір арттырады. Ірі депозиттердің өтімділік нормативтеріне қаражатты алып қоюдың әсерін бағалау үшін банктердің депозиторлары үздік 5-тіктің қаражатты алып қоюына талдау жүргізді, ол көрсетілген сценарийді іске асыру кезінде 13 банкте LCR бұзылуын көрсетті. Бұл ретте 3 банкте көрсетілген жылыстауды жабу үшін ӨЖА жеткіліксіз (8-сурет)

Ұқсас есептеу NSFR бойынша жүргізілді. Бес ірі депозиторлардың кетуі қолжетімді тұрақты қорландыру деңгейіне және сондықтан, NSFR көрсеткішіне айтарлықтай әсер етеді. Атап айтқанда, бес ірі депозитор кеткен жағдайда 8 банкте NSFR бұзылады. Қазақстанда банктің жағдайы нашарлаған кезде тарихи тұрғыдан ірі депозиторлар бірінші болып кетіп жатқанын атап өту қажет (9-сурет).

8-сурет

Банктердің үздік 5 депозиторларының кетуі жағдайындағы LCR

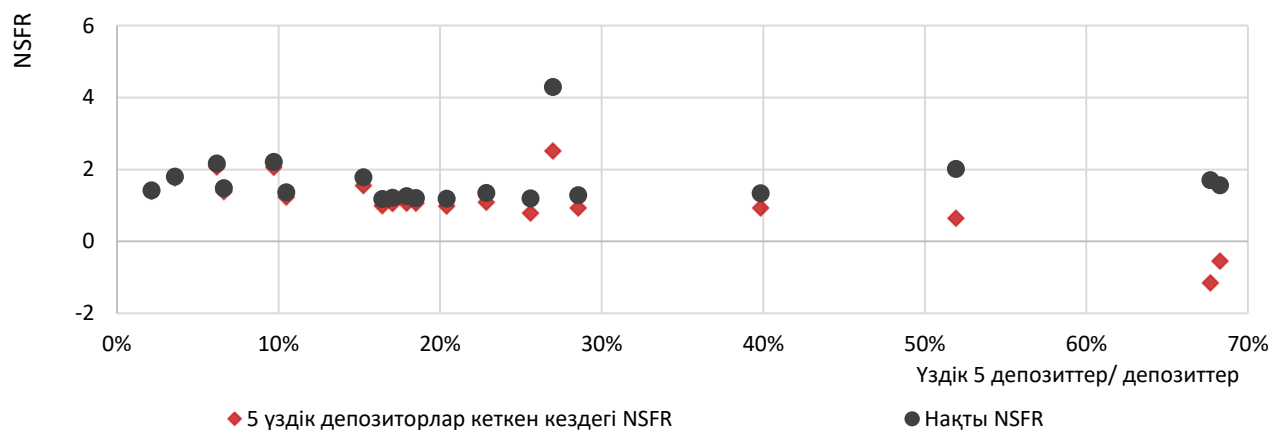

Ескертпе: жеке банктердің LCR мәндері маркерлермен белгіленген (нақты және стресстік сценарийді іске асыру кезінде)

Дереккөзі: банктердің есептілігі, авторлардың есептері

9-сурет

Банктердің үздік 5 депозиторлары кеткен жағдайдағы NSFR

Ескертпе: жеке банктердің NSFR мәндері маркерлермен белгіленген (нақты және стресстік сценарийді іске асыру кезінде)

Дереккөзі: банктердің есептілігі, авторлардың есептері

Депозиттердің шоғырлану тәуекелі үшін өткізілген әсер ету тесті жекелеген банктердің ӨЖА-дағы қоры банк жүйесіндегі бес ірі салымшының шығуын жабу үшін жеткіліксіз болатынын көрсетеді. Бұл ретте банктердің көпшілігінде өтімділік нормативтерінің бұзылуы байқалады, бұл қорландыру жағында шоғырланудың жоғары тәуекелдерін көрсетеді.

Бұл талдау LCR есептеудің баламалы тәсілін енгізу және кепіл препозициясының тетігін толыққанды енгізуді жеделдету қажеттігін де көрсетеді, өйткені тәжірибе көрсетіп отырғандай, ірі депозиторлар депозиттерден қаражатты алғашқылардың бірі болып алып отыр.

6. Талқылау

Реттеу талаптары вакуумда жоқ. Сондықтан, олардың тиімділігі мен пайдалылығын басқа талаптардан және бәсекелес және реттеуші ортадан оқшаулауда бағалау мүмкін емес. Осыған байланысты өтімділік жөніндегі талаптар депозиттерді сақтандыру, шұғыл өтімділікті ұсыну және мемлекеттік қолдаудың басқа да нысандары сияқты қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету реттеушілік талаптар жүйесінің және тетіктерінің бөлігі болып табылады. Олардың арасындағы қарым-қатынас пен өзара іс-қимыл күрделі. Нәтижесінде, реттеудің бір аспектісіндегі үздік практикадан ауытқу өтімділік нормативінің банк жүйесінің орнықтылығы мен функционалдығындағы рөлі мен үлесін айтарлықтай өзгерте алады.

Мысалы, өтімділік талаптары капиталдың жеткіліктілігі бойынша талаптарға қатысты қосымша болып табылады. Hoerova et al (2018) егер капиталдың жеткіліктілігі бойынша талаптың орындалуын бақылау проблемасы болмаса, өтімділікті реттеу қажет болмас еді, ал реттеуші өтімді емес банктерді төлем қабілетсіздерінен дәл ажырата алар еді. Алайда, реттеушінің іс жүзінде толық ақпараты жоқ: оның қадағалаудағы банктің нақты капиталы туралы ойы бұрмаланған және банктердің есеп беру сапасына, қадағалаудың тұтастығына және тәуелсіз аудитордың қызығушылығына байланысты.

Шұғыл өтімділікті ұсыну тетігі төлем жасауға қабілетсіз банктерге абайсызда көмек көрсетуге және жауапсыз іс-қимыл тәуекелдерін (moral hazard) туғызуы мүмкін. Мұндай талаптарда өтімділікке қойылатын талаптар банктердің өтімділігінің меншікті буферлерінің болуын қамтамасыз етуге және белгілі бір дәрежеде ССҚ-ға тәуелділікті азайтуға, сондай-ақ өтімділікті мемлекеттік қолдаудың жекелеген бұрмалануларын азайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар Hoerova et al (2018) сәйкес өтімділіктің жаңа нормативтерінің артықшылықтарының бірі олардың капиталдың жеткіліктілік талаптарымен салыстырғанда верификацияның төмен құны болып табылады.

Осыған байланысты реттеуші нормативтің пайдалы әсері шарттылығының басқа мысалы көрсеткіш болып табылады. Осылайша, банкке мемлекеттік қолдау көрсету кезінде, тұрақсыз банктерді реттеудің үздік тәжірибесінен жүйелі түрде бұзушылықтар мен ауытқулар болған кезде, тұрақсыз банкке сыртқы көздер есебінен өтімділіктің талап етілетін теңгерімін ұстап тұруға мүмкіндік беретін нарықтық тәртіпті әлсіретудің кез келген өзге нысаны кезінде мол өтімділік пен ұзақ мерзімді тұрақтылық арасындағы корреляция күрт әлсірейді. Бұл жағдайда өтімділік нормативі банктің төлем қабілеттілігінің белгісі ретінде өз құндылығын жоғалтады.

Бұл ²өж БҚБК стандарттарында да көрініс тапқан. Осылайша, БҚБК және оның Басқармасы ² өтімді өтеу коэффициенті мен тетіктер арасындағы өзара іс-қимыл орталық банк тарапынан жедел өтімділікті ұсыну өтімділік тәуекелдерін дұрыс түсіну, бағалау және тиімді басқару үшін аса маңызды болып табылатынын бірнеше рет атап өтті, өйткені стресс жағдайында өтімділіктің жалғыз сенімді нысаны орталық банктің кредиті болып табылады.

7. Қорытынды

Осы мақалада біз банк өтімділігін реттеудің жаңа режиміне талдау жүргіземіз, оның ішінде Қазақстанда енгізілген нормативтердің Базель 3 стандарттарына және

²Орталық банктер төрағаларының және қадағалау басшыларының тобы немесе топ (the Group of Central Bank Governors and Heads of Supervision, немесе GHOS). Жарғыға сәйкес БКБН топқа есеп береді; топ БКБН негізгі шешімдері бойынша өз келісімін береді, Жарғыны және оған түзетулерді мақұлдайды, жұмыстың жалпы бағытын белгілейді, өз қатарынан БКБН төрағасын тағайындайды.

ӨТІМДІЛІК БОЙЫНША ПРУДЕНЦИЯЛЫҚ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ халықаралық практикаға сәйкестігіне бағалау жүргіздік. LCR-ді қазақстандық интерпретацияның БҚБК ұсынған түсіндіруден барынша елеулі айырмашылығы жеделдікті және қорландырудың басқа да елеулі сипаттамаларын есепке алудың болмауы болып табылады.

Жеке депозиттер кепілдіктерінің болуын бұрыннан бар есепке қосымша ретінде жеке депозиттердің жеделдігін есепке алу ҚДКҚ шекті мөлшерлемелерін белгілеудің пайдаланылатын тетігіне ұқсас жеделдікті реттеуші анықтауды нормативке енгізуді талап етеді.

Жүргізілген талдау нәтижелері депозиттердің мерзімділігін есепке алу бөлгішті арттыратынын және LCR төмендететінін көрсетті. Коэффициентке және талап етілетін өтімді активтердің көлеміне әсер нормативтің бұрмалаушы әсеріне байланысты банк жүйесі көтеретін шығындармен салыстырғанда салыстырмалы түрде аз. Атап айтқанда, қорландырудың экономикалық сипаттамаларын есепке алмағанда, LCR-ді жеке депозиттерге кепілдік беру талаптарына ғана байланыстыру қорландыру нарығындағы уәждемені және баға белгілеуді бұрмалайды, банктерді өтімділік тәуекелін басқарудың тиімсіз тәсілдері жағына итермелейді, депозиттер арасында негізсіз жоғары сыйлықақы жасайды. Атап айтқанда, Қазақстанда LCR жинақ және мерзімді депозиттер бойынша мөлшерлемелер арасында кең таралудың пайда болу факторларының бірі болды.

Сонымен қатар, депозиттердің мерзімділігін есепке алу қазақстандық LCR нормативін БҚБК ұсынымдарына нысан бойынша ғана емес, сондай-ақ әзірлеушілердің мәлімделген ниеттеріне де жақындатады. LCR өтімділігінің қазақстандық нормативінде мерзімділіктің айқын анықтамасын пайдалану банк жүйесіне тәуекелдер мен қорландыру құнының барынша тиімді үйлесімін табатын қорландыруды тартуға мүмкіндік береді.

Өтімділік нормативтеріне осындай реформаны жүргізу үшін барынша оңтайлы кезең Қазақстанның банк жүйесі бес жылдан бері кешкен, бірақ орта мерзімді перспективада сөзсіз аяқталатын мол өтімділік кезеңі болып табылады.

Сонымен қатар, салымшылардың тұра қашуына байланысты келеңсіз тәуекелді іске асыру кезінде салымшылардың іс-қимыл деректерін талдау нәтижелері банктердегі өтімділіктің тез сарқылуын көрсетті. Өтімділік нормативтері күтпеген өзгерістердің салдарын толығымен жоя алмайды және мұндай жағдайларда жедел өтімділік тетігі жеке банктен де, жүйеден де кету қаупіне қарсы әлдеқайда жоғары қорғаныс деңгейін қамтамасыз етеді. Көрсетілген сценарийлердегі ӨЖА тапшылығы банктерді теріс пайдалану тәуекелдерін төмендететін нарық жағдайларында кепіліне ССҚ берілуі мүмкін нарықтық емес активтерді препозициялау тетігін толыққанды іске қосу қажеттілігін көрсетті. Осы тетіктің дамуын ынталандыру үшін біз LCR есептеудің баламалы тәсілін қолдануды ұсындық.

Өтімді емес активтердің препозициясына негізделген шұғыл өтімділікті ұсыну тетіктерін одан әрі дамыту әкетілу тәуекелін төмендетудің барынша тиімді және орынды жолы болып табылады. Бұл тетікке арналған нормативтік база 2019 жылы әзірленді, бірақ оны толығымен енгізу үшін несие портфелін өздері тапсыруы керек. Бұл тәсілді орталық банк басшылары мен банктік қадағалау тобы да қолдады, ол БҚБК-ға орталық банк тарапынан өтімділік нормативтері мен тетіктерінің өзара іс-қимылын талдау және есепке алу бойынша одан әрі жұмыс жүргізуді ұсынды. Нәтижесінде, 2019 жылы БҚБК тұрақты қорлар тапшылығы бар елдер үшін LCR есептеудің балама әдісін әзірлеп, қабылдады.

Әдебиет

1. Allen W. A., Chan K. K., Milne A. K. L. and Thomas S. H., 2010. Basel III: Is the Cure Worse than the Disease? Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1688594> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1688594> file://tsclient/C/stata/SSRN-id1688594.pdf
2. BCBS (Basel Committee on Banking Supervision). 2010. Basel III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring. Basel
3. BCBS (Basel Committee on Banking Supervision). 2013. Basel III: The Liquidity Coverage Ratio and liquidity risk monitoring tools: Basel

4. BCBS (Basel Committee on Banking Supervision). 2019 LCR31 Alternative liquidity approaches
5. Blundell-Wignall, A., & Atkinson, P., 2010. Thinking beyond BASEL III: Necessary solutions for capital and liquidity. OECD Journal: Financial market trends – Volume 2010 Issue 1
6. Chairnoff H., 1967. Deposit variability: a banker's headache. Federal Reserve Bank of Philadelphia. Business Review, September 1967
7. Dietrich A., Wanzenried G., Hess K., 2013. The good and bad news about the new liquidity rules of Basel III in Western European countries
8. Discussion Paper on retail deposits subject to higher outflows for the purposes of liquidity reporting under the draft Capital Requirements Regulation (CRR), European Banking Authority, EBA/DP/2013/02
9. Guidelines on retail deposits subject to different outflows for purposes of liquidity reporting under Regulation (EU) no 575/2013, on prudential requirements for credit institutions and investment firms and amending Regulation (EU) no 648/2012 (Capital Requirements Regulation – CRR), European Banking Authority, EBA/GL/2013/01
10. Marie Hoerova, Caterina Mendicino, Kalin Nikolov, Glenn Schepens, Skander Van den Heuvel, 2018. Benefits and costs of liquidity regulation. ECB Discussion papers
11. Regulation (EU) No 575/2013 of The European Parliament And of The Council of 26 June 2013 on prudential requirements for credit institutions and investment firms and amending Regulation (EU) No 648/2012, Legislative act, Current consolidated version: 28/12/2020
12. Results of the comprehensive quantitative impact study / December 2010/ Basel Committee on Banking Supervision
13. Shin H.S., 2008, Reflections on Modern Bank Runs: A Case Study of Northern Rock, working paper Princeton University
14. Yorulmazer T., 2009, Liquidity, Bank Runs and Bailouts: Spillover Effects During the Northern Rock Episode, Federal Reserve Bank of New York
15. Ресей Әділет министрлігінде 25.06.2014 ж. N 32844 болып тіркелген «Қысқа мерзімді өтімділік көрсеткішін («Базель III») есептеу тәртібі туралы» 30.05.2014 ж. N 421-П Ресей Банкінің Ережесі
16. Кредиттік мекемелер мен инвестициялық фирмаларға қойылатын пруденциялық талаптар және № 648/2012 Қаулыға (ЕО) өзгерістер енгізу туралы (Капиталға қойылатын талаптар туралы ереже - CRR) № 575/2013 қаулы (ЕО)
17. «Банктің пруденциялық нормативтерінің және сақталуы міндетті өзге де нормалары мен лимиттерінің нормативтік мәндері мен оларды есептеу әдістемелерін, капиталының мөлшерін және Ашық валюталық позицияны есептеу қағидалары мен оның лимиттерін белгілеу туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2017 жылғы 13 қыркүйектегі № 170 қаулысы

БҚБК стандартын және LCR енгізудің қазақстандық тәжірибесін салыстырмалы талдау

1-кесте

ӨЖА			
<i>Базель</i>		<i>Қазақстан</i>	
1-деңгейдегі ӨЖА			
Ақшалай қаражат	100%	Қолма-қол ақша	100%
Өтімділікпен жағдай шиеленіскен кезде банк оларды кері қайтарып алуы мүмкін болған жағдайда, БҚ-дағы резервтер	100%	Ұлттық Банктегі депозиттер	100%
Эмитенттері (кепілгерлері) егемендер, орталық банктер, үкіметтер, Халықаралық есеп айырысу банкі, ХВК, ЕОБ, Еурокомиссия, халықаралық даму банктері болып табылатын нарықта айналыстағы бағалы қағаздар барлық мынадай шарттарға сәйкес келген кезде: (i) қағаздар II Базельдің стандартталған тәсілі бойынша 0% тәуекел коэффициентіне ие; (ii) шоғырланудың төмен деңгейімен сипатталатын ірі және белсенді репо нарықтарында немесе ақша нарықтарында саудаланады; (iii) тіпті стресті нарықтық жағдайларда да (репо немесе сату) нарықтардағы өтімділіктің сенімді көзі болып табылады; (iv) қаржылық қызмет көрсететін банктер немесе компаниялар бағалы қағаздардың эмитенттері болып табылмайды.	100%	ҚР Үкіметіне, Ұлттық Банкке, оның ішінде ҚР Үкіметі, Ұлттық Банк кепілдік берген БҚ, сондай-ақ акцияларының 100% Ұлттық Банкке тиесілі жеке тұлғалардың ипотекалық қарыздарын сатып алуды жүзеге асыратын заңды тұлғалардың БҚ қойылатын талаптар; Халықаралық қор биржалары мойындаған Сауда-саттықты ұйымдастырушылар тізімінде көрсетілген халықаралық қор биржаларында еркін айналымдағы шет мемлекеттердің орталық үкіметтеріне және орталық банктеріне, ХҚҰ-ға, оның ішінде шет мемлекеттердің үкіметтері мен орталық банктері кепілдік берген БҚ-ға, ХҚҰ-ға қойылатын талаптар және мынадай жағдайға жауап береді: (i) кредиттік тәуекел дәрежесі бойынша 0% мөлшерленетін активтердің бірінші тобына жатады; (ii) қаржы ұйымдарының немесе олармен үлестес ұйымдардың міндеттемелері болып табылмайды	100%
Өтімділік тәуекелі қабылданған елдердің немесе банктердің елдерінің ұлттық валютасында шығарылған егеменді борыштық міндеттемелері немесе БҚ міндеттемелері (егер егемен банктің 0%-дан өзгеше тәуекелдің салмақтық коэффициенті болса)	100%	Егер шет мемлекеттердің орталық үкіметтері мен орталық банктеріне қойылатын талаптар кредиттік тәуекел дәрежесі бойынша 0%-ден жоғары мөлшерленген жағдайда, эмитент елдің валютасында номинирленген БҚ түріндегі шет мемлекеттердің орталық үкіметтеріне және орталық банктеріне қойылатын талаптар	100%
2-деңгейдегі ӨЖА (ӨЖА жалпы көлемінің ең көп дегенде 40%)			

2А-деңгейдегі ӨЖА			
<p>Барлық мынадай шарттарға сәйкес келген кезде мемлекеттер, орталық банктер, даму банктері шығарған бағалы қағаздар:</p> <p>(i) II Базельдің стандартталған тәсіліне сәйкес тәуекел коэффициенті 20%-ды құрайды;</p> <p>(ii) шоғырланудың төмен деңгейімен сипатталатын ірі және белсенді репо нарықтарында немесе ақша нарықтарында саудаланады;</p> <p>(iii) тіпті стрестік нарықтық жағдайларда да (репо немесе сату) нарықтардағы өтімділіктің сенімді көзі болып табылады, 30 күндік кезең ішінде БҚ бағасының дисконттан 10%-дан аспайтын немесе 10 тш аспайтын төмендеуі;</p> <p>(iv) қаржылық қызмет көрсететін банктер немесе компаниялар бағалы қағаздар эмитенттері болып табылмайды - AA- және одан жоғары рейтингі бар қамтамасыз етілген облигациялар</p>	85%	<p>Кредиттік тәуекел дәрежесі бойынша 20% болып мөлшерленетін ҚР АҚДМ-ға, оның ішінде ҚР АҚДМ шығарған МБҚ-ға қойылатын талаптар;</p> <p>Мынадай шарттардың әрқайсысын қанағаттандыратын шет мемлекеттердің орталық үкіметтеріне және орталық банктеріне, шет мемлекеттердің жергілікті билік органдарына, МҚҰ-ға қойылатын талаптар:</p> <p>кредиттік тәуекел дәрежесі бойынша 20% болып мөлшерленеді;</p> <p>соңғы 10 жыл ішінде кез келген күнтізбелік 30 күн ішінде нарықтық құнның 10% және одан да көп төмендеуінен көрініс тапқан құнсыздану фактілері толығымен жоқ;</p> <p>қаржы ұйымдарының немесе олармен үлестес ұйымдардың міндеттемелері болып табылмайды</p>	85%
<p>Корпоративтік борыштық бағалы қағаздар барлық мынадай шарттарға сәйкес келген кезде:</p> <p>(i) банктер, олардың үлестес тұлғалары немесе қаржылық қызметтер көрсететін компаниялар бағалы қағаздардың эмитенттері болып табылмайды;</p> <p>(ii) рейтингі «AA-» және одан жоғары;</p> <p>(iii) шоғырланудың төмен деңгейімен сипатталатын ірі және белсенді репо нарықтарында немесе ақша нарықтарында саудаланады; және</p> <p>(iv) тіпті стрестік нарықтық жағдайларда да (репо немесе сату) нарықтардағы</p>	85%	<p>Қаржылық емес ұйымдар шығарған, мынадай шарттардың әрқайсысын қанағаттандыратын БҚ:</p> <p>(i) Standard & Poor's агенттігінің «AA»-дан төмен емес ұзақ мерзімді рейтингі немесе басқа рейтинг агенттіктерінің бірінің осыған ұқсас деңгейіндегі рейтингі бар;</p> <p>(ii) Халықаралық қор биржалары мойындаған Сауда-саттықты ұйымдастырушылардың тізімінде көрсетілген халықаралық қор биржаларында еркін айналымда болса;</p> <p>(iii) соңғы 10 жыл ішінде кез келген күнтізбелік 30 күн ішінде нарықтық құнның 10% және одан да көп төмендеуінен көрінетін құнсыздану фактілері толығымен жоқ.</p>	85%

өтімділіктің сенімді көзі болып табылады ,30 күндік кезең ішінде БҚ бағасының дисконттан 10%-дан аспайтын немесе 10 тш аспайтын төмендеуі			
2Б-деңгейдегі ӨЖА (ӨЖА жалпы көлемінің ең көп дегенде 15%)			
Ипотекалық борыштық бағалы қағаздар барлық мынадай шарттарға сәйкес келген кезде: (i) банктің өзі немесе оның үлестес тұлғалары БҚ және базалық активті құрмаған; (ii) рейтингі «АА» және одан жоғары; (iii) шоғырланудың төмен деңгейімен сипатталатын ірі және белсенді репо нарықтарында немесе ақша нарықтарында саудаланады; (iv) тіпті стрестік нарықтық жағдайларда да (репо немесе сату) нарықтардағы өтімділіктің сенімді көзі болып табылады, 30 күндік кезең ішінде БҚ бағасының дисконттан 10%-дан аспайтын немесе 10 тш аспайтын төмендеуі; (v) базалық активтердің пулы ипотекамен шектелген және құрылымдалған өнімдерді қамтуы мүмкін емес; (vi) Базалық актив толық айналым құқығы бар және беру кезінде орташа есеппен 80% ең жоғары LTV ипотекалық қарыздар болып табылады; (vii) секьюритилендіру кезінде эмитент секьюритилендірілетін активтердегі үлесті сақтайды	75%	Туынды қаржы құралдарын және реттелген борышты қоспағанда, банктің немесе онымен үлестес ұйымдардың міндеттемесі болып табылмайтын, мынадай шарттардың әрқайсысын қанағаттандыратын ипотекалық бағалы қағаздар: (i) Standard & Poor's агенттігінің «АА-»-тан төмен емес ұзақ мерзімді рейтингі немесе басқа рейтинг агенттіктерінің бірінің осыған ұқсас деңгейіндегі рейтингі бар; (ii) Халықаралық қор биржалары мойындаған Сауда-саттықты ұйымдастырушылардың тізімінде көрсетілген халықаралық қор биржаларында еркін айналымда болса; (iii) соңғы 10 жыл ішінде кез келген күнтізбелік 30 күн ішінде нарықтық құнның 10% және одан да көп төмендеуінен көрінетін құнсыздану фактілері толығымен жоқ.	85%
Барлық мынадай шарттарға сәйкес келген кезде корпоративтік борыштық бағалы қағаздар: (i) ВВВ- -тен А+ -ке дейін рейтингі бар (ii) банктер, олардың үлестес тұлғалары немесе қаржылық қызметтер көрсететін компаниялар бағалы қағаздардың эмитенттері болып	50%		

ӨТІМДІЛІК БОЙЫНША ПРУДЕНЦИЯЛЫҚ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ

<p>табылмайды; (iii) BBB- -тан A+-ке дейін ұзақ мерзімді кредиттік рейтингі бар; (iv) шоғырланудың төмен деңгейімен сипатталатын ірі және белсенді репо нарықтарында немесе ақша нарықтарында саудаланады; (v) тіпті стресстік нарықтық жағдайларда да (репо немесе сату) нарықтардағы өтімділіктің сенімді көзі болып табылады: өтімділікпен айтарлықтай стресс кезеңінде 30 күн ішінде БҚ бағасының дисконттан 20%-дан аспайтын немесе 20 тш аспайтын төмендеуі;</p>			
<p>Барлық мынадай шарттарға сәйкес келген кезде жай акциялар: (i) банктер, олардың үлестес тұлғалары немесе қаржылық қызметтер көрсететін компаниялар бағалы қағаздардың эмитенттері болып табылмайды; (ii) биржада саудаланады және орталықтандырылған клирингі болады; (iii) эмитент елінің ұлттық валютасында немесе банктің өтімділік тәуекелі бар елдің валютасында көрсетілген; (iv) шоғырланудың төмен деңгейімен сипатталатын ірі және белсенді репо нарықтарында немесе ақша нарықтарында саудаланады; (v) тіпті стрестік нарықтық жағдайларда да (репо немесе сату) нарықтардағы өтімділіктің сенімді көзі болып табылады, өтімділіктің айтарлықтай жетіспеушілігі кезеңінде 30 күн ішінде БҚ бағасының дисконттан 40%-дан аспайтын немесе 40 тш аспайтын төмендеуі</p>	50%		

Ақша қаражатының кетуі

<i>Базель</i>		<i>Қазақстан</i>	
Жеке тұлға салымдары ³			
<i>Тұрақты депозиттер</i>	5%	<i>Тұрақты депозиттер</i>	5%
салымдарды сақтандыру жүйесі шеңберінде жабылатын депозиттер ⁴ , бұл ретте салымшылардың банкпен орнықты қарым-қатынастары бар, бұл депозитті шығаруды тіпті мүмкін емес етеді;		жеке тұлғалардың Депозиттерге міндетті кепілдік беру туралы заңда белгіленген мөлшердегі кепілдік берілетін депозиттері	
<i>Тұрақтылығы шамалы депозиттер</i>	10%	<i>Тұрақтылығы шамалы депозиттер</i>	10%
- салымдарды сақтандыру жүйесімен қорғалмаған депозиттер - ірі депозиттер - ауқатты салымшылардың депозиттері - оңай алынатын депозиттер - валюталық депозиттер		жеке тұлғалардың Депозиттерге міндетті кепілдік беру туралы заңда белгіленген мөлшерден асып кету сомасында кепілдік берілмейтін болып табылатын не кепілдік берілетін болып табылатын депозиттері	
		Осы кестенің 1 және 2-жолдарына енгізілмеген, жеке тұлғалар алдындағы міндеттемелер бойынша өзге де ақшаның әкетілуі	100%
<i>Ескертпе: егер депозит талаптарына сәйкес салымшының LCR 30 күндік мерзімі ішінде <u>депозитті алуға құқығы болмаса</u> немесе салымды мерзімінен бұрын алу айыппұл төлеуге әкелсе, онда бұл салым ақшалай қаражаттың жалпы күтілетін әкетілуіне енгізілмейді. Егер салымшыға мұндай салымдарды тиісті айыппұлды қолданбай немесе салымшының қаражат алуға заңды құқығы жоқ екендігі айтылған тармаққа қарамастан алуға рұқсат етілсе, онда бұл</i>		<i>Жеке тұлғалардың мерзімді салымдарын <u>мерзімінен бұрын алу мүмкін болған жағдайда, мұндай міндеттемелер олардың орындалу мерзіміне қарамастан толық көлемде LCR есебіне енгізіледі.</u></i>	

³ Жеке тұлғалардың мерзімді салымдарын мерзімінен бұрын алу мүмкіндігі болған кезде, мұндай міндеттемелер олардың орындалу мерзіміне қарамастан коэффициенттің есебіне толық көлемде енгізіледі деген талап белгіленген. Сонымен бірге, LCR бойынша есептілік деректерін және ҚДКҚ жіберетін депозиттер бойынша есептілікті салыстыру кезінде банктердің жеке тұлғалардың депозиттік базасын ҚДКҚ кепілдігімен депозиттер деректерін жабу өлшемі бойынша бөлетіні, бұл ретте мерзімінен бұрын алу мүмкіндігінің болуын есепке алмайтыны анықталады.

⁴ Салымдарды сақтандырудың болуы салымды тұрақты деп санау үшін жеткіліксіз.

<p>қаражаттың барлық санаты талап етілгенге дейінгі салымдар ретінде қарастырылуы керек (яғни, қалған мерзімге қарамастан, депозиттерге 74-81 параграфтарда көрсетілгендей депозитті қайтару мөлшерлемелері қолданылатын болады (тұрақты және аз тұрақты депозиттер).</p>			
<p>ОШК-дан тартылған қорландыру: – бір ОШК болып табылатын клиенттен алынған жиынтық сома 1 миллион еуродан кем болады; – мерзімінен бұрын алып қою құқығынсыз</p>	5-10%	ОШК болып табылатын қаржылық емес ұйымдар орналастырған салымдар, олардың толық көлемі 1 миллион АҚШ доллары баламасынан аспайды	10%
Қамтамасыз етілмеген жалпы қаржыландыру			
<p>Операциялық салымдар (клирингтік, кастодиандық шоттар)</p>	25%	Клирингтік, кастодиандық қызметке, өтімділікті басқару жөніндегі қызметке байланысты салымдар	25%
<p>Қаржылық емес корпорациялар мен мемлекеттік органдар, орталық банктер, көпжақты даму банктері ұсынатын қамтамасыз етілмеген жалпы қаржыландыру</p> <p><i>Бұл санатқа қаржылық емес корпоративтік клиенттерден (шағын бизнес клиенттері санатына жатпайтын), үкіметтен, орталық банктерден, көпжақты даму банктерінен барлық депозиттер мен қамтамасыз етілмеген қаржыландырудың басқа түрлері кіреді.</i></p> <p><i>Егер қаржылық емес корпоративтік клиенттердің, мемлекеттік органдардың, орталық банктердің, даму банктерінің депозиттері депозиттерге кепілдік беру схемасымен немесе мемлекеттік кепілдікпен жабылса, әкетілу коэффициенті 20% деңгейінде белгіленеді. Олай болмаған жағдайда әкетілу</i></p>	20% - 40%	Қаржылық емес ұйымдардың, Қазақстан Республикасы Үкіметінің, Ұлттық Банктің, Қазақстан Республикасының жергілікті атқарушы органдарының, халықаралық қаржы ұйымдарының, шет мемлекеттердің орталық үкіметтерінің, шет мемлекеттердің орталық банктерінің, шет мемлекеттердің жергілікті билік органдарының депозиттері	40%

<p>коэффициенті 40% деңгейінде белгіленеді.</p> <p>Қаржылық емес корпорацияларға негізгі қызметі нарықтық тауарларды өндіру немесе қаржылық емес қызметтерді көрсету болып табылатын субъектілер жатады. Қаржылық емес корпорацияларға мынадай заңды тұлғалар жатады: заң корпорациялары, бейрезидент кәсіпорындардың филиалдары, квазикорпорациялар, шартты бірліктер - жерді иеленетін резиденттер және нарықтық тауарларды өндірушілер немесе қаржылық емес қызметтерді көрсетушілер болып табылатын резидент коммерциялық емес мекемелер.</p> <p>(https://www.bis.org/statistics/global/sary.htm?&selection=279&scope=Statistics&c=a&base=term)</p>			
		<p>Қаржылық емес ұйымдардың (бір заңды тұлға басқа заңды тұлғаның ірі қатысушысы болып табылатын, бұл ретте әрбір заңды тұлға міндеттемелерінің мөлшері банктің негізгі капиталының 0,5 пайызынан асатын жағдайларда қаржылық емес ұйымдар тобы) <u>банк міндеттемелері сомасының 5% асатын сомада депозиттері</u></p>	60%
Қамтамасыз етілмеген жалпы	100%	Өзге заңды тұлғалар алдындағы міндеттемелер, оның ішінде шығарылған бағалы қағаздар бойынша міндеттемелер	100%
Қамтамасыз етілген қорландыру			
1 деңгейдегі ЖӨА немесе орталық банктермен қамтамасыз етілген міндеттемелер	0%	Бірінші деңгейдегі жоғары сапалы өтімді активтермен қамтамасыз етілген міндеттемелер	0%
		Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ұлттық Банк алдындағы міндеттемелер	0%
2 деңгейдегі ЖӨА қамтамасыз етілген міндеттемелер	15%	2 деңгейдегі ЖӨА қамтамасыз етілген міндеттемелер	15%
тәуекел коэффициенті 20% және одан төмен, 1 немесе 2А деңгейдегі ЖӨА қамтамасыз етілмеген, үкімет, мемлекет,	25%	Бірінші және екінші деңгейлердегі жоғары сапалы өтімді активтер болып табылмайтын активтермен қамтамасыз етілген, кредиттік тәуекел дәрежесі	25%

даму банкері қамтамасыз еткен міндеттемелер 2В деңгейдегі ЖӨА енгізілген ипотекалық борыштық бағалы қағаздармен қамтамасыз етілген міндеттемелер		бойынша 20%-дан аспайтын ҚР ЖАО, ХҚҰ алдындағы міндеттемелер	
Өзге де 2В деңгейдегі ЖӨА қамтамасыз етілген міндеттемелер	50%		
Өзге де қамтамасыз етілген міндеттемелер	100%	Өзге де қамтамасыз етілген міндеттемелер	100%
Ақшалай қаражаттың әкетілуі бойынша қосымша ережелер			
Туынды қаржы құралдары бойынша ақшалай қаражаттың әкетілуі	100%		
Қаржылық операцияларға енгізілген триггерлерге байланысты өтімділікке қажеттілік, деривативтер және басқа келісімшарттар	100%	Банктің рейтингі банктің ағымдағы рейтингінен 1, 2 не 3 сатыға төмендеген кезде шартты міндеттемелер, ТҚҚ-мен мәмілелер және толық мөлшердегі өзге операциялар бойынша өтімділікке қосымша қажеттілік	100%
Қамтамасыз етудің 1 деңгейіне жатпайтын, қамтамасыз етудің бағалау құнының ықтимал өзгеруіне байланысты өтімділікке қажеттілік (ТҚҚ және басқа операциялар бойынша)	20%	Туынды қаржы құралдары және өзге де операциялар бойынша қамтамасыз етуді (бірінші деңгейдегі сапасы жоғары өтімді активтерді қоспағанда) қайта бағалау кезінде қосымша өтімділікке қажеттілік	20%
Қамтамасыз ету контрагентті қамтамасыз етуге қойылатын ағымдағы талаптардан асып кететіндіктен, контрагент шарт бойынша кері қайтарып алуы мүмкін артық қамтамасыз етуге байланысты өтімділікке қажеттілік	100%	Кез келген уақытта кері қайтарып алу көзделген туынды қаржы құралдары бойынша позицияны ұстап тұруға байланысты банк ұстап қалатын қамтамасыз етудің асып кету мөлшері	100%
Шарт бойынша төленуге тиіс қамтамасыз етумен байланысты өтімділікке қажеттілік, бірақ контрагент әлі енгізуді талап етпеген	100%	Егер қамтамасыз ету берілмеген жағдайда, шарттың талаптарына сәйкес контрагенттің талап етуі бойынша банктің қамтамасыз етуді ұсынуын көздейтін операциялар бойынша қосымша өтімділікке қажеттілік	100%
Қамтамасыз етуді ЖӨА-ға жатпайтын активтерге ауыстыруға мүмкіндік беретін келісім-шарттарға байланысты өтімділікке қажеттілік	100%	Қамтамасыз етуді жоғары сапалы өтімді активтер болып табылмайтын активтерге ауыстыру мүмкіндігімен байланысты қосымша өтімділікке қажеттілік	100%
Туынды қаржы құралдарының немесе өзге де операциялардың нарықтық бағалауының өзгеруіне байланысты өтімділікке қажеттілік	Алдыңғы 24 айдағы ең үлкен 30 күндік	ТҚҚ немесе өзге де операциялар бойынша позициялардың нарықтық бағалауын өзгерту кезінде қосымша өтімділікке қажеттілік	Алдыңғы 24 айдағы ең үлкен 30 күндік

ӨТІМДІЛІК БОЙЫНША ПРУДЕНЦИЯЛЫҚ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ

	газа әкетілу		газа әкетілу
Активтермен қамтамасыз етілген, облигациялармен және басқа да құрылымдық қаржыландыру құралдарымен жабылған бағалы қағаздар бойынша болжамды әкетілу	100%	Банк шығарған, активтер бойынша ақшаның түсуімен қамтамасыз етілген және өтімділікті өтеу коэффициентін есептеу күнінен кейінгі күнтізбелік ай ішінде өтеу мерзімі бар бағалы қағаздар бойынша әкетілу (оның ішінде ипотекалық бағалы қағаздар бойынша)	100%
		Активтер бойынша ақшаның түсуімен қамтамасыз етілген және өтімділікті өтеу коэффициентін есептеу күнінен кейінгі күнтізбелік ай ішінде өтеу мерзімі бар банктің еншілес арнайы ұйымдары шығарған бағалы қағаздар бойынша әкетілу (ұстаушының толық немесе ішінара мөлшерде мерзімінен бұрын сатып алу талабын қою құқығын көздейтін ТҚҚ ескере отырып)	100%
Кредиттік желілер, өтімділікті ұсыну желілері:			
<i>олар бойынша төлем мерзімі – 30 күнге дейін қоса алғанда</i>	100%		
<i>бөлшек сауда клиенттеріне және ОШК-ға берілген кредиттік желілердің пайдаланылмаған бөлігі</i>	5%	<i>Жеке тұлғаларға және ОШК-ға берілген кредиттік желілер мен өтімділік желілерінің пайдаланылмаған бөлігі</i>	5%
<i>қаржылық емес корпорацияларға, орталық банктерге, жеке кәсіпорындарға және даму банктеріне берілген кредиттік желілердің пайдаланылмаған бөлігі</i>	10%	<i>қаржылық емес ұйымдарға, ҚР Үкіметіне, Ұлттық Банкке, ҚР ЖАО мен ХҚҰ-ға берілген кредиттік желілердің пайдаланылмаған бөлігі</i>	10%
<i>қаржылық емес корпорацияларға, жеке кәсіпорындарға өтімділік желілерінің пайдаланылмаған бөлігі</i>	30%	<i>қаржылық емес ұйымдарға, ҚР Үкіметіне, Ұлттық Банкке, ҚР ЖАО мен ХҚҰ ұсынған өтімділік желілерінің пайдаланылмаған бөлігі</i>	30%
<i>банктерге берілген кепілдендірілген кредиттік желілер мен өтімділік желілерінің пайдаланылмаған бөлігі</i>	40%	<i>басқа банктерге берілген кредиттік желілер мен өтімділік желілерінің пайдаланылмаған бөлігі</i>	40%
<i>бағалы қағаздар жөніндегі фирмаларды, сақтандыру компанияларын, бенефициарларды қоса</i>	40%	<i>банктер болып табылмайтын қаржы ұйымдарына берілген кредиттік желілердің пайдаланылмаған бөлігі</i>	40%

ӨТІМДІЛІК БОЙЫНША ПРУДЕНЦИЯЛЫҚ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ТӘСІЛ

<i>алғанда, басқа қаржы мекемелеріне кредиттік желілердің пайдаланылмаған бөлігі</i>			
<i>бағалы қағаздар жөніндегі фирмаларды, сақтандыру компаниялары мен бенефициарларды қоса алғанда, басқа қаржы мекемелеріне өтімділік желілерінің пайдаланылмаған бөлігі</i>	100%	<i>банктер болып табылмайтын өзге қаржы ұйымдарына берілген өтімділік желілерінің пайдаланылмаған бөлігі</i>	100%
<i>кредиттік желілер және өзге тұлғаларға өтімділік беру желілері</i>	100%	<i>өзге заңды тұлғаларға (оның ішінде банктің еншілес арнайы ұйымдары) берілген кредиттік желілер мен өтімділік желілерінің пайдаланылмаған бөлігі</i>	100%
30 күн ішінде қаражат беру бойынша шарттық міндеттемелер.	100%		
Сауданы қаржыландыру құралдарымен байланысты шартты міндеттемелер бойынша болжамды әкетілу	5% және одан аз	Тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің экспорты мен импортын қаржыландыруға байланысты міндеттемелер (факторингтік және форфейтингтік операцияларды жүргізуге байланысты кепілдіктер мен кепілгерліктер, аккредитивтер бойынша)	5%
		Тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің экспорты мен импортын қаржыландыруға байланысты емес кепілдіктер мен кепілгерліктер, аккредитивтер бойынша міндеттемелер	10%
Шарттарда көзделген ақшалай қаражаттың өзге де әкетілуі	100%	Міндеттемелер бойынша өзге де ақшаның әкетілуі	100%

ТӨЛЕМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ

А.К. Молдабеков – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Төлем жүйелері департаментінің төлем жүйелерінің саясаты басқармасының бастығы

А.А. Идрисова – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Төлем жүйелері департаментінің төлем жүйелерінің саясаты басқармасының бас маман-экономисі

Н.С. Қарағазев – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Төлем жүйелері департаментінің төлем жүйелерін реттеу және талдау басқармасының бас маман-талдаушысы

Бүкіл әлемде төлем индустриясында айтарлықтай өзгерістер орын алуда. Барлық салалар мен процестерді, оның ішінде қаржы және төлем нарықтарын белсенді цифрландыру, цифрландыру саласы дамуының жоғары серпінді және жан-жақты сипаты төлемдер жүргізудің әртүрлі инновациялық тәсілдерінің пайда болуына, таралуына және дамуына алып келеді. COVID-19 коронавирустық инфекциясының пандемиясы да төлем нарығындағы көптеген үрдістердің дамуына әсер етіп, заманауи және инновациялық шешімдер мен қаржы құралдарын қолдана отырып, қашықтан көрсетілетін қаржылық сервистер мен жылдам әрі ыңғайлы төлемдер жүргізу сервистерін құру мен дамытудың маңыздылығын көрсетті.

Цифрлық трансформация және қаржы, оның ішінде төлем нарығын дамыту тұтастай алғанда ел экономикасының жаһандық бәсекеге қабілеттілігіне қол жеткізудің ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады. Қаржы секторы цифрлық технологиялар мен инновациялар белсенді түрде пайдаланылатын негізгі салалардың бірі болып табылады. Қаржылық қызмет көрсету табиғаты IT инфрақұрылымы мен цифрлық шешімдерді пайдалану мүмкіндігіне тығыз байланысты.

Бәсекеге қабілетті және мықты қаржы секторын құру және оның тиімділігін арттыру халықаралық деңгейде енгізілетін жаңа (озық) құралдар мен технологияларды пайдалануды қажет етеді (үздік әлемдік шешімдерді имплементациялау).

Негізгі үрдістердің ішінен мыналарды бөліп көрсетуге болады: онлайн режимде қашықтан төлем қызметтерін көрсету сервистерінің ауқымды түрде енуі, мобильдік құрылғыларды пайдалана отырып, төлемдер мен ақша аударымдарын жасау сервисінің пайда болуы және дамуы, QR-кодтар пайдаланылатын төлемдер мен байланыссыз төлемдер, жаңа инновациялық ортаны қалыптастыру, биометриялық технологияны және қашықтан сәйкестендіруді пайдалану, жылдам (лездік) төлемдер, орталық банктердің цифрлық валюталары және т.б.

Осы зерттеулерде келтірілген талдау жалпы әлемдік үрдістер, төлем саласын дамытудың бағыттылығы, төлем қызметтерін көрсетудің жаңа бизнес-модельдері, төлем құралдарының жаңа түрлері жаңа инновациялық төлем ортасын қалыптастыру процесі белсенді түрде жүріп жатқан Қазақстан нарығы үшін өзекті болып табылатынын көрсетеді.

Негізгі сөздер: төлемдер, төлем нарығы, цифрландыру, үрдістер, қаржылық технологиялар, лездік төлемдер, QR-код, эжокуйе, биометрия, орталық банктің цифрлық валютасы.

JEL-сыныптау: E42, G2, O3.

1. Кіріспе

Төлем индустриясында бүкіл әлемде едәуір өзгерістер болып, тұтынушы үшін барынша қолайлы қызметтерді мейлінше тиімді көрсетуге мүмкіндік беретін жаңа сервистер пайда болуда. Қаржылық технологиялардың даму әсерінен қаржы саласының трансформациясы болып жатыр: клиенттермен қарым-қатынастар қайта қаралып, жаңа

бизнес-процестер мен өзара іс-қимыл модельдері құрылуға, аумақтық кедергілер жойылуда. Қаржы ұйымдары сараланған цифрлық қызмет көрсетуге және клиенттердің жеке сұраныстарын қанағаттандыруға ұмтылады. Цифрлық мүмкіндіктер клиенттермен ішкі және сыртқы жұмыстың жаңа тәсілдерін ашады («front» және «back» офис).

Тарихи тұрғыдан алғанда, банк саласындағы инновациялық технологиялар деңгейі әрдайым жоғары болды. Соңғы 10-15 жылда қаржы индустриясында жаңа цифрлық шешімдерді қолдану салаларын дамыту мен кеңейтуде одан да елеулі ілгерілеу байқалуда. «Смартфондарды» пайдалану үрдісі қаржыны басқару үшін, сол сияқты төлем жүргізу үшін төлемдерге арналған әртүрлі мобильді сервистердің кеңінен таралуына алып келеді. Цифрландыру дәстүрлі шешімдер жаңа қаржылық технологиялар бағыттарымен үйлескен кезде қаржылық және төлем қызметтерін жаңғыртуға ықпал етеді.

Банктер және банктік емес қатысушылар, реттеушілер төлемдік инфрақұрылымдардың, процестер мен сервистердің тиімділігін жақсарту үшін, клиенттердің автоматтандыру, интеграциялау бойынша қажеттіліктерін қанағаттандыру және мейлінше тезірек қызмет көрсету үшін шешімдер қабылдауда. Банктер көрсетілетін қызметтер спектрін кеңейтуге мүмкіндік беретін платформалар мен мобильді банкинг құруға және дамытуға өз ресурстарын көбірек бағыттауда.

2020 жыл әлемдік экономика үшін, оның ішінде Қазақстан экономикасы және қаржы секторы үшін сынақ болды. Экономиканың барлық секторы, соның ішінде төлем нарығы да өзгерістерге ұшырады. Әдеттегі процестерді мәжбүрлі түрде өзгерту және қайта құру клиенттердің қажеттіліктеріне және COVID-19 вирусының пайда болу қаупіне сәйкес төлем қызметтерінің дамуына әкелді. COVID-19 коронавирустық инфекциясының пандемиясы жедел, тиімді және кең ауқымды төлемдердің қажет екенін тағы да көрсете отырып, төлем нарығындағы көптеген үрдістердің дамуын тездетті. Әлеуметтік алыстау салдарынан байланыссыз төлемдерді пайдалану артты. Карантиндік шектеулер жағдайында сервистердің дамуына, уақтылы түзетілген шешімдерге және осы кезеңге сәйкес келетін қаржылық қызметтер мен сервистерді көрсетудің жаңа әдістерін жасау бойынша қабылданған шараларға байланысты онлайн-төлемдердің үлесі өсті. Visa зерттеуіне сәйкес, жаһандық тұтынушылардың 78 пайызы пандемияға байланысты тауарларға ақы төлеу әдісін түзеткен [1]. Осылайша, пандемия цифрлық төлемдерге көшуді және қолма-қол ақшасыз қоғамға айналуға әсер етті.

2. Төлем индустриясының негізгі үрдістер

Қаржылық қызметтердің цифрлық трансформациясы бүкіл әлемге тән және мынадай факторлар жиынтығының табиғи салдары болып табылады: технологиялық даму, географиялық кедергілердің жойылуы, қаржылық және төлем қызметтерін тұтынушының іс-әрекет әдеті мен ерекшелігінің өзгеруі және қызмет берушілермен қашықтан өзара іс-қимыл нысандарына көшу. Бүкіл әлемде, оның ішінде төлем саласында цифрландырудың қарқынды дамуын ескере отырып, халықаралық ұйымдар қолма-қол ақшасыз төлемдердің одан әрі өсуін болжап отыр.

PwC есебіне сәйкес қолма-қол ақшасыз төлемдер саны 2025 жылға қарай әлемде 80%-дан астам ұлғайып, 1,9 трлн бірлік болады деп болжануда [2]. ReportLinker мәліметтеріне сәйкес, цифрлық төлемдер нарығы болжамдар бойынша 2021 - 2026 жылдар аралығындағы кезеңде 13,7% орташа жылдық өсу қарқынымен өсетін болады, бұл төлемдер ыңғайлылығының артуына, реттеушілер жүргізетін реформаларға және тұтынушылардың өзгеріп отыратын әрекеттеріне байланысты. Сонымен қатар сарапшылардың бағалауы бойынша 2023 жылға қарай әлемдегі мобильді құрылғылардың көмегімен жүргізілетін төлемдер көлемі 2 трлн АҚШ долларынан асады [1].

Төлем индустриясының жаңа дәуірінде қолма-қол ақшасыз төлемдердің дамуына төлемдерді жүзеге асырудың әртүрлі жаңа тәсілдері, сервистер және нарық қатысушылары әсер етеді. Жылдам (лездік) төлемдер, ашық банкинг, төлем жүйелерінің ISO20022-ге ауысуы, төлемдерде биометриялық технологияларды, қашықтан сәйкестендіруді және QR-кодтарды пайдалану, орталық банктердің цифрлық банктерді

енгізу мәселесін зерделеуі – соңғы уақыттағы негізгі үрдістер болып табылады деп айтуға болады.

Сонымен қатар электрондық ақшаны, цифрлық/мобильді әмияндарды пайдалану белсенді түрде өсуде. Cargemini зерттеуіне сәйкес, 2024 жылға қарай цифрлық әмияндарды қолданушылар саны төрт миллиардқа жетеді [3]. Мобильді әмияндармен жасалатын транзакциялардың жалпы көлемі 2020 жылы 102,7 млрд бірлікті құрады, ал болжамдарға сәйкес 2025 жылға қарай 2 582,8 млрд бірлікке жетеді [4].

Клиенттік тәжірибені жақсарту және ұсынылатын сервистерді кеңейту үшін пайдаланушыларға бірыңғай орта аясында қызмет көрсететін экожүйелер, платформалық бизнес-модельдер пайда болады. Осындай экожүйелерді қалыптастыратын нарыққа қатысушылар арасында төлем қызметтерін тұтынушыларға инновациялық жоғары технологиялық өнімдер мен қызметтерді ұсынатын Meta, Amazon, Google, Tencent, Alibaba әлемдік IT-алыптарды атап өтуге болады. Қомақты клиенттік базасы мен кең технологиялық мүмкіндіктері бар технологиялық компаниялар дәстүрлі банктердің қаржы секторындағы рөліне қысым жасайды. «Cargemini World Payments Report 2020» сәйкес, әлемдегі тұтынушылардың 30%-ы төлем қызметтері үшін BigTech пайдаланып отыр [5].

2.1 Жылдам (лездік) төлемдер

Жедел немесе лездік төлемдер соңғы жылдары төлем саласындағы басты бағыттардың біріне айналды. Лездік төлем жүйелері төлемдерді нақты/нақты уақытқа жақын жүргізуді және 24/7 режимінде операциялық қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Лездік төлемдердің артықшылығы – ақша айналымын арттыру, жаңа, қосымша сервистерді құру және қаржылық инклюзивтілікті арттыру. Лездік төлемдер жеке төлемдерді жеделдетуге бағытталған, сол арқылы қолданыстағы карточкалық және клирингтік жүйелерге балама ұсынады және қолма-қол ақшасыз төлемдерді арттырудың қосымша арнасын қамтамасыз етеді.

Қазіргі уақытта жалпы бірқатар елдерде клиенттің банктік шотынан лездік төлемдер мен ақша аударымдарының схемалары сәтті жұмыс істейді (50-ден астам елде лездік төлем жүйелері бар, басқа елдер де осындай жүйені енгізу үшін жұмыс істеуде). Мысалы, Ұлыбританияда «Faster Payments Service», Сингапурда «Fast and secure transfers» (FAST) жүйесі, Швецияда «Swish», Австралияда «New Payments Platform (NPP)». Лездік төлемдер жүйесі Ресей Федерациясында да іске қосылды (Жылдам төлемдер жүйесі), Белоруссияда (Лездік төлемдер жүйесі), Еуропа одағында (TARGET Instant Payment Settlement (TIPS))⁵.

COVID-19 пандемиясы лездік төлем жүйелерінің өсіп келе жатқан өзектілігін білдірді. Мұндай жүйені енгізген елдерде оны қолданудың артқаны байқалады. ACI Worldwide зерттеуіне сәйкес, 2020 жылы бүкіл әлемде 70,3 млрдтан астам нақты уақыттағы төлемдер өңделді, бұл 2019 жылғымен салыстырғанда 41%-ға көп [6].

Сарапшылар лездік төлемдерді пайдаланудың одан әрі өсетінін болжайды. Cargemini «World Payments Report 2021» есебіне сәйкес 2025 жылға қарай лездік төлемдер мен электрондық ақшаны пайдалан отырып жасалатын төлемдер үлесі 2020 жылғы 14.5%-бен салыстырғанда әлемдегі барлық қолма-қол ақшасыз транзакциялардың барлығынан 25% астам болады [7].

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Ұлттық төлем жүйесін дамытудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасы⁶ шеңберінде Лездік төлемдер жүйесін (ЛТЖ) дамыту бойынша да жұмыс жүргізуде. ДТЖ - бұл алушының пайдасына ақшаны лезде аударып отырып, оңайлатылған деректемелер (QR-код, ұялы телефон нөмірі және басқалары)

⁵ TIPS – TARGET сервисі орталық банкте ашылған шоттарда лездік төлемдер жүргізуге арналған. Жүйеде лездік кредиттік аударым схемасы пайдаланылады SEPA (SCT Inst).

⁶ Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2020 жылғы 30 қарашадағы № 133 қаулысымен бекітілді

бойынша нақты уақыт режимінде жылдам төлемдер жүргізуге арналған банкаралық жүйе. Жүйе пилоттық режимде 2021 жылғы қарашада іске қосылды.

2.2 Цифрлық экожүйелер

Қаржы саласын цифрландыру қаржылық қызметтерді тұтынушы өмірінің түрлі аспектілерін қамтитын жаһандық қаржылық экожүйелердің пайда болуына ықпал етеді.

Цифрлық экожүйелер пайдаланушыларға бірыңғай жіксіз интеграцияланған процесс шеңберінде өнімдер мен қызметтердің кең ауқымын алуға мүмкіндік беретін қызметтерді берушілер мен бизнес субъектілерінің сервистері мен платформалық шешімдерінің жиынтығы болып табылады. Қаржы ұйымдарының экожүйелері «бір терезе» қағидаты бойынша қызметтердің толық циклын қамтиды, бұл өз кезегінде азаматтардың қаржы институттарының сервистеріне мүдделілігін арттырады және олардың логикалық дамуы болып табылады.

Деректердің көп мөлшерін жинақтау экожүйелерге «клиенттің портретін» қалыптастыруға және қызметтерді үздіксіз алуды қамтамасыз етуге, сондай-ақ әртүрлі өнімдердің атаулы ұсыныстарының дәлдігін, оларды белгілі бір адамның қажеттіліктеріне бейімдеуді (дербестендірілген қызметтер) арттыруға мүмкіндік береді.

Экожүйелер жаһандық нарықта:

1) Ресей Федерациясында «Сбер» мен «Тинькофф» банктері, BBVA, Испания банкі, Сингапурдың DBS банкі, Қазақстанда «Kaspi Bank» АҚ жататын қаржы институттарының өз «орталықтандырылған банк» қызметтерін кеңейтуі;

2) «Bigtech» компаниялар (технологиялық көпфункционалды платформалар) көрсететін сервистерді кеңейту (АҚШ-та – «Google», «Meta», «Amazon», Қытайда – «Alibaba», «Tencent», Жапонияда – «Docomo») арқылы туындайды.

Жаһандық технологиялық алыстар қаржы саласында өздерінің қатысуын жиі кеңейтіп, төлем қызметтерін ұсынады, кредиттеуге, краудфандингке, сақтандыруға қатысады (1-сурет). Технологиялық компаниялардың қаржы нарығына географиялық тұрғыдан кеңеюі дамыған елдерге қарағанда дамушы елдерде айқын көрініс алады.

1-сурет

BigTech қызметтерін кеңейту

	 Негізгі бизнес	 Электрондық әмияндар	 Кредиттеу	 Төлемдер	 Краудфандинг	 Сақтандыру
Google	Интернет іздестіру/жарнама	✓		✓		
Apple	Технологиялар/жабдықтар			✓		
Facebook	Әлеум. желілер/жарнама			✓		
Amazon	Электрондық коммерция/онлайн-бөлшек		✓	✓	✓	✓
Alibaba	Электрондық коммерция/онлайн-бөлшек	✓	✓	✓	✓	✓
Tencent	Технологиялар, ойындар, мессенджерлер	✓	✓	✓	✓	✓
Baidu	Интернет іздестіру/жарнама	✓	✓	✓	✓	✓

Дереккөз: Халықаралық есеп айырысу банкінің жарияланымы⁷ негізінде

«Bigtech» компаниялар енуінің сәттілік факторлары:

– компаниялардың қолында көптеген мәліметтер болуы және осы деректерді басқару мүмкіндігі;

⁷ «Big techs in finance: regulatory approaches and policy options», FSI Briefs №12 (2021)

– кең клиенттік база мен ресурстардың, клиенттермен өзара әрекеттесу үшін дайын цифрлық инфрақұрылымның болуы;

– сервистердің мультифункционалдылығы болуда.

McKinsey болжамдары бойынша, 2025 жылға қарай әлемдегі корпоративтік кірістің шамамен 30%-ын цифрлық бизнес-экожүйелер жинақтайтын болады [8].

Әлемнің көптеген елдерінде экожүйелерге қатысты реттеу саясаты кешенді тәсіл негізінде белсенді қалыптасу сатысында тұр.

Мәселен, ЕО-да, Ұлыбританияда, АҚШ-та арнайы реттеуді енгізу және цифрлық платформалар мен экожүйелер үшін дербес бейінді реттеушіні құру мәселелері қарастырылуда.

Сонымен қатар, ЕО елдері, Қытай мен Ресей реттеушілері экожүйелер қызметін ұйымдастыру кезінде дербес деректер ағындарын басқару және ортақ технологиялық инфрақұрылым құру бөлігінде реттеуші құралдарды пысықтауда. Жекелеген елдер де экожүйелердің бейінді емес активтерді сатып алуына, бірігу және қосып алу мәмілелерін бақылауға шектеулер енгізуде.

2.3 QR-код пайдаланыла отырып жасалатын төлемдер

Соңғы жылдары әлемде, әсіресе Азия елдерінде QR-кодтарды пайдалана отырып жасалатын төлемдер белсенді дамуда. Біртіндеп бұл төлем әдісі Еуропа мен Солтүстік Америкада таралуда.

Мұндай төлемдер Қытайда кеңінен таралған, елдегі барлық мобильді төлемдердің 95%-ы QR-кодтар арқылы жүзеге асырылады [9]. Қытайда QR-кодтар арқылы транзакциялар саны 2017-2020 жылдар аралығындағы кезеңде 15 есе өсті [10].

QR-кодтарды пайдалану басқа елдерде де қарқын алуда. QR-кодты пайдалану Африка, Үндістан, Таиланд, Малайзия, Сингапур, Гонконг және АҚШ-та іске қосылды. Visa және Mastercard халықаралық төлем жүйелерінің шешімдері кеңінен қолданылады.

QR-кодтарды стандарттау, QR-кодтарды қолданатын барлық төлем сервистері үшін өзара іс-қимылдың бірыңғай және жалпы форматын құру бойынша жұмыс жүргізілуде. Стандарттау саудагерлер мен тұтынушылар үшін қолайлылықты қамтамасыз ету, түрлі QR-кодтар сервистерінің үйлесімділігі, алаяқтықтың алдын алу және төлем шешімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін енгізіледі. QR-кодтар стандарттары Гонконг, Сингапур, Индонезия, Сауд Арабиясы, Австралия, Бразилия, Гана сияқты елдерде енгізілген.

2.4 Биометриялық технологиялар және цифрлық сәйкестендіру

Биометриялық технологияларды қолдану арқылы төлемдер бүкіл әлемде танымал бола бастады. «Juniper Research» талдамалық компаниясының зерттеуі 2020 жылы биометриялық деректердің көмегімен жасалған төлемдердің әлемдік көлемі 404 млрд АҚШ долларына жеткенін көрсетеді [11]. Дауыс, бет әлпеті, көз жанары немесе саусақ ізі сияқты биометриялық мәліметтермен адамның жеке басын сәйкестендіру және аутентификаттау қауіпсіздіктің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді.

Цифрлық қызметтерді кеңейту және қаржылық қатысуды арттыру үшін көптеген елдерде биометриялық көрсеткіштер негізінде клиентті қашықтықтан сәйкестендіру жүйелері енгізілді.

Үндістанда Aadhaar жүйесі қолданылады, ол Үндістан тұрғындары мен азаматтары үшін 12 таңбалы сәйкестендіру нөмірі болып табылады. Бұл нөмір резидентті орталық дерекқордан демографиялық және биометриялық ақпаратпен (барлық саусақтардың ізі және көз жанарын сканерлеу нәтижесі) байланыстыруға мүмкіндік береді. Aadhaar елдің барлық төлем жүйелерінде, сондай-ақ электрондық ақша жүйесінде (Bharat Interface for Money, BHIM) тұлғаны сәйкестендіру үшін пайдаланылады.

Біріккен Араб Әмірліктерінде жекелеген банктер қаржылық қызмет көрсету үшін Үкіметтің бет-әлпетті тану сервисін пайдаланады. Клиентті тексеру және аутентификаттау мемлекеттік дерекқор арқылы жүзеге асырылады.

ЕАЭО кеңістігінде де биометриялық жүйелер іске қосылды. Ресей Федерациясында банктік қызметтерге қашықтықтан қол жеткізу кезінде пайдаланушыларды бірыңғай сәйкестендіру мақсатында 2018 жылы Бірыңғай биометриялық жүйе іске қосылды. Жүйеде жеке тұлғаны тану фотосурет пен дауыс арқылы жүзеге асырылады.

Банк саласында цифрлық трансформацияны жүзеге асыру үшін жағдай жасау бойынша міндеттерді іске асыру шеңберінде Беларусь Республикасының Ұлттық Банкі клиенттерді сәйкестендірудің банкаралық жүйесін құрды. Жүйе Беларусь Республикасы банктерінің бірінде бастапқы сәйкестендіру туралы ақпарат негізінде банктерге жеке бармай-ақ клиенттерді банкаралық сәйкестендіруді және аутентификаттауды қамтамасыз етеді.

2021 жылғы қарашада Австрияның Қаржы нарығын реттеу агенттігі (FMA) биометрия арқылы жаңа клиенттерді автоматты қашықтықтан сәйкестендіруді пайдалануға мүмкіндік беретін онлайн-сәйкестендіруді реттеу мәселесі бойынша түзетулерді бекітті. Қазіргі уақытта қашықтан сәйкестендіру бейнеконференция арқылы жүзеге асырылады. Автоматты биометриялық қашықтан сәйкестендіру процесі үшін жеке басын растау үшін клиент жеке куәліктегі NFC-чипін оқыту керек.

Биометриялық технологияларды қолдана отырып төлемдер жүргізу үшін клиенттерді сәйкестендіруді жеке компаниялар да жүзеге асырады. Мысалы, АҚШ-тағы «Visa» пилоттық жобасында төлемдерді жанасусыз растау үшін бірге орнатылған биометриялық датчигі бар төлем карталарын шығарды. Польшада «PayEye» компаниясы көз жанарын сканерлеу арқылы төлем функциясын енгізді. 2020 жылы «Amazon» өзінің «Amazon Go» дүкендерінде алақанмен төлеу технологиясын – «Amazon One» енгізді. «Amazon One» сканерлері пайдаланушылардың алақандары мен тамырлардың ерекше конфигурациясын талдайды. Ресей Федерациясында көзбен (бет-әлбеті арқылы) ақы төлеу сервистері іске қосылады (мәселен, өзіне-өзі қызмет көрсету кассаларында «Сбера», Visa және X5 Retail Group сервисі, жол ақысын төлеу үшін «ВТБ» банкінің және Мәскеу метрополитенінің сервисі).

2.5 Орталық банктің цифрлық валютасы

Криптовалюталардың таралуы және блокчейн технологияны қолдану кеңейген сайын, әлемнің көптеген орталық банктері өздерінің цифрлық валюталарын (орталық банктің цифрлық валюталары – ОБЦВ) шығару мүмкіндігін зерттей бастады. ОБЦВ-Орталық банк шығарған және оның міндеттемесі болып табылатын тәуелсіз валютаның цифрлық көрінісі. Ұлттық цифрлық валюталарды енгізу үшін негізінен DLT – distributed ledger technology таратылған тізілім технологиясын қолдану зерттелуде. Бұл технология операциялық күшке, үзіліссіз жұмыс істеуге, есептеулердің түпкіліктілігі мен конфиденциалдылыққа байланысты мәселелерді шешу үшін қолданылады.

Соңғы төрт жылда ОБЦВ-мен белсенді айналысатын орталық банктердің үлесі үштен бірге өсіп, 2021 жылғы қаңтарда 86%-ды құрады. Негізінен, елдер қолма-қол ақшамен және қолма-қол ақшасыз қаражатқа қосымша ақша нысаны ретінде жеке төлемдер үшін цифрлық валютаны сынақтан өткізуде. Орталық банктер қазірдің өзінде зерттеудің барынша дамыған кезеңдеріне – тұжырымдамалық зерттеулерден тәжірибе жүргізуге көшуде.

Реттеуші органдар ОБЦВ шығарылымын зерттеу кезінде әртүрлі мақсаттар қояды, мәселен: төлем жүйесінің тиімділігін арттыру, қаржылық тұтастықты нығайту, қолма-қол ақшамен байланысты шығыстарды азайту, қаржылық инклюзивтілікті жақсарту, монополизм сияқты жеке төлем жүйелерімен байланысты ықтимал проблемаларды шешу, орталық банктің ақша жүйесіндегі өзектілігін сақтау және пандемия салдарынан – ынталандыру төлемдерін беруді қамтамасыз ету және төлем жүйелерінің күйзелістерге орнықтырығын арттыру.

Сонымен қатар, цифрлық валюталар транзакциялардың жоғары ашықтығын қамтамасыз ете алады, қолма-қол ақшасыз төлемдердің енгізілу үлесін арттыра алады,

«смарт-келісімшарттар» тетіктерін пайдалану арқылы инновацияларды ынталандыра алады.

Цифрлық валютаны таратудың ең қолайлы тәсілі ретінде орталық банктер төлем қызметтерін жеткізушілермен бәсекелестікті болдырмау және қолданыстағы қаржылық инфрақұрылымды бұзу үшін коммерциялық банктердің қатысуымен екі деңгейлі архитектураны пайдалануды көздейді.

Қазіргі уақытта Қытай Халық Банкі цифрлық валютаны енгізудің барынша ілгері сатысында тұр. Цифрлық валютаны шығарудың себептері қаржылық тартылыстың ұлғаюы және болашақта трансшекаралық төлемдерді оңайлату көрсетіледі. 2021 жылғы шілдеде пилоттық жоба шеңберінде цифрлық валютамен виртуалды әмияндар Қытай Халық Республикасының 11 қаласы мен өңірлерінде 20,8 млн астам жеке тұлғалар ашты [12].

ОБЦВ-ны енгізу мәселесін алғашқылардың бірі болып Швеция елде қолма-қол есеп айырырудың орнықты төмендеуіне байланысты зерттей бастады. 2021 жылғы сәуірде Швецияның орталық банкі модельдеу режимінде блокчейн технологиясы мен токендерді қолдана отырып, цифрлық валюта (Е-крон) пилоттық жобасының бірінші кезеңін аяқтады. Жобаның келесі кезеңінде банк нарыққа нақты қатысушыларды желіге қосуды, офлайн төлемдерді және POS-терминалдармен интеграцияны тестілеуді жоспарлап отыр.

Ресей Федерациясының Орталық Банкі де ұлттық цифрлық валютаны-цифрлық рубльді енгізу мәселесін де зерттеуде. Ресей Банкі 2020 жылғы қазанда цифрлық рубльдің шешімін жүзеге асырудың ықтимал нұсқалары мен әдістерін, сондай-ақ қажетті функционалды талаптарды ұсынатын Қоғамдық кеңес беру туралы мәлімдеме жасады. Қоғамдық талқылаудың нәтижелері бойынша Ресей Банкі екі деңгейлі бөлшек архитектураны қолдануды қарастыратын цифрлық рубль тұжырымдамасын жасады. 2021 жылғы желтоқсанда реттеуші цифрлық рубль платформасының прототипін жасауды жоспарлап отыр, оны тестілеу 2022 жылы өтеді.

Сонымен қатар, Еуропа Орталық Банкі 2021 жылғы шілдеде цифрлық валютаны енгізу бойынша зерттеу жасауға бастама жасады.

Орталық банктің цифрлық валютасын енгізу мәселесі Қазақстанда да зерттелуде. 2021 жылғы мамырда Ұлттық Банк көпшіліктің жария талқылауына «Цифрлық теңге» зерттеу баяндамасын жариялады. Баяндамада цифрлық теңгенің табиғаты мен оны іске асырудың әлеуетті технологиясы, цифрлық теңгені енгізудің ықтимал пайдасы мен тәуекелдері туралы айтылды. Қазіргі уақытта пилоттық жобаның бірінші кезеңі аяқталды, онда цифрлық теңгенің іске қосылу циклінің базалық сценарийлері іске асырылды. 2022 жылы одан әрі зерттеу шеңберінде платформаның функционалдығын кеңейту және цифрлық теңгенің экономикалық, әдіснамалық және реттеуші аспектілерін пысықтау бойынша жұмыс жүргізілетін болады. Цифрлық теңгені енгізу туралы шешім кешенді зерттеу қорытындысы бойынша қабылданады.

3. Қазақстанның төлем нарығының қазіргі жай-күйін талдау және маңызды үрдістер

Қазіргі уақытта Қазақстанның төлем нарығындағы негізгі беталысы:

1) қаржы және төлем қызметтерін цифрландыру, Интернет және мобильді банкинг арқылы қашықтан қызмет көрсету;

2) төлемдерді жүргізудің жаңа инновациялық сервистерін дамыту (QR-код, биометрия, байланыссыз төлемдер, оңайлатылған деректемелер бойынша төлемдер және т.б.);

3) қаржытех-компаниялар (экожүйелер, маркетплейстер) функцияларының элементтері бар «орталық банк» цифрлық экожүйелерді қалыптастыру болып табылады.

3.1 Қашықтан көрсетілетін/онлайн қызметтерді дамыту

Соңғы жылдары қаржы саласында интернет және мобильді қосымшалар арқылы онлайн қызмет көрсету аса маңызды үрдіске айналды. Қаржылық қызметтер қашықтан қызмет көрсету арналарына (онлайн/мобильді банкинг) ауысуда. Қаржылық

технологияларды қолдану клиенттерге қызмет көрсету қағидаттарын өзгертеді. Инновациялық технологияларды енгізу арқылы банктер клиенттерге физикалық қызмет көрсетуден қашықтық қызмет көрсетуге көшуде.

2021 жылдың 9 айында банктер мен «Қазпошта» АҚ төлем құралдарын (төлем тапсырмалары, төлем талаптары, чектер, төлем ордері, инкассалық өкімдер, төлем хабарламалары, төлем карточкалары) пайдалана отырып, 467,7 трлн теңге сомасына 4,9 млрд транзакциялар жүргізді.

Қазақстан аумағында төлемдер саны бойынша төлем карточкалары (үлесі 95% құрайды), төлемдер көлемі бойынша төлем тапсырмалары (үлесі – 84%) неғұрлым кең таралған төлем құралы болып табылады (1 және 2-кестелер). Төлем карточкаларының саны бойынша жоғары үлес салмағы осы төлем құралын негізінен шағын сомаға төлемдер мен ақша аударымдары үшін пайдаланумен байланысты, атап айтқанда халық бөлшек төлемдер мен ақша аударымдарын жасау үшін пайдаланады.

Сонымен қатар, төлемдер көлемі бойынша төлем тапсырмалары басым, олардың үлесі 84% құрайды, бұл осы құралды банк шоттары арасында төлемдер мен ақша аударымдарын жасау үшін пайдалануға байланысты болып отыр.

Чектер нарықта ең аз пайдаланылатын төлем құралы болып табылады, бұл олардың ерекшелігіне және халықтың төлемдер мен ақша аударымдарын жүргізудің неғұрлым қолайлы және инновациялық тәсілдерін пайдалануға көшуіне байланысты болды.

Барлық төлем құралдарының арасынан төлем карточкалары пайдалануда аса жоғары өсімді көрсетті. Соңғы 3 жылда төлем карточкаларын пайдалана отырып жасалған төлемдердің саны мен көлемі (2021 жылғы 9 айда 2019 жылғы ұқсас кезеңмен салыстырғанда) тиісінше 4,3 есе және 3,1 есе ұлғайды.

1-кесте

Төлем құралдары Төлемдер саны (мың транзакция)

Төлем құралдары	2019 ж.	2020 ж.	2021ж. 9ай	Үлесі	Өсім (2019ж. - 2021ж. 9ай)
Төлем тапсырмалары	242 196,5	271 443,3	210 696,8	4%	-13%
Төлем талаптары	1 598,0	1 109,5	1 113,0	0%	-30%
Чектер	1,7	1,3	1,0	0%	-39%
Төлем ордері	46 592,5	29 928,0	24 564,8	1%	-47%
Инкассалық өкімдер	960,8	1 475,6	1 445,3	0%	50%
Төлем карточкалары	1 571 455,1	3 174 351,3	4 594 807,3	95%	+192%
Төлем хабарламасы	36 441,3	32 510,3	19 498,2	0%	-46%

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі.

2-кесте

Төлем құралдары Төлемдер көлемі (млрд теңге)

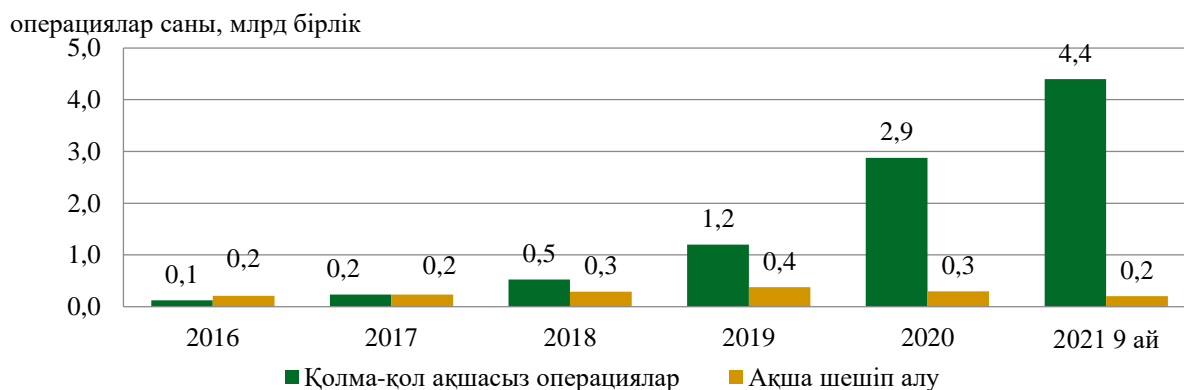
Төлем құралдары	2019 ж.	2020 ж.	2021ж. 9ай	Үлесі	Өсім (2019ж. - 2021ж. 9ай)
Төлем тапсырмалары	419 807,7	408 597,9	394 708	84%	-6%
Төлем талаптары	30,8	34	34,8	0%	13%
Чектер	7,4	6,7	2,7	0%	-64%
Төлем ордері	5 183,6	7 580,1	6 492,7	1%	25%
Инкассалық өкімдер	184,4	182,3	144,1	0%	-22%
Төлем карточкалары	30 375,4	51 915,3	65 144,1	14%	114%
Төлем хабарламасы	1 477,7	1 455,7	1 199	0%	-19%

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі.

1 және 2-кестелерде Қазақстанда соңғы 5 жылда төлем карточкаларын пайдалану динамикасы келтірілген. Соңғы бес жылда Қазақстанда төлем карточкаларын пайдалана отырып жасалған қолма-қол ақшасыз төлемдер көлемі 22 есеге, 2016 жылғы 1,5 трлн теңгеден 2020 жылы 35,3 трлн теңгеге дейін өсті (3-сурет). Бұл ретте 2021 жылғы 9 айда 50,2 трлн теңге сомасына операциялар жүргізілді.

2-сурет

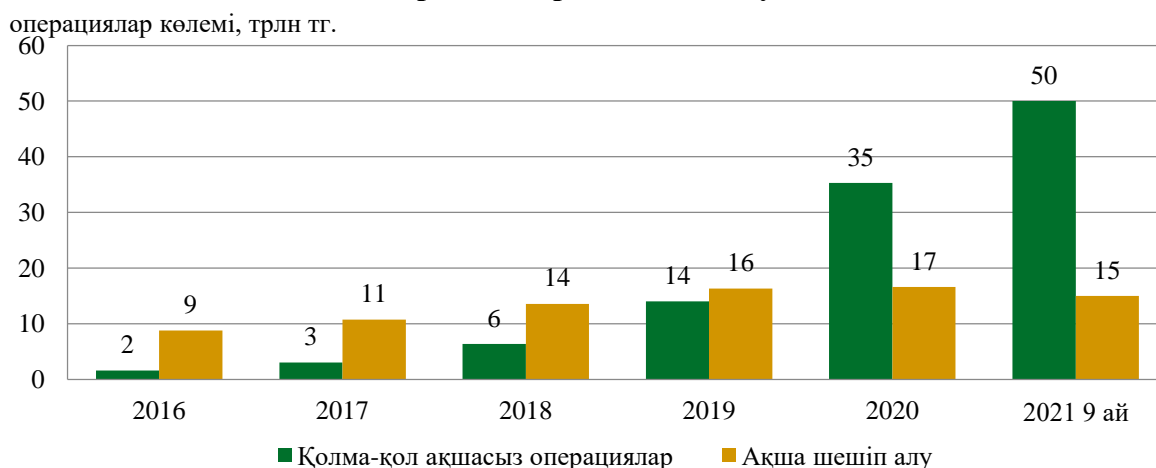
Төлем карточкаларын пайдалану динамикасы

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

3-сурет

Төлем карточкаларын пайдалану динамикасы

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

2020 жылдың қорытындысы бойынша бөлшек сауданың жалпы көлеміндегі қолма-қол ақшасыз төлемдер үлесі 2016 жылдан бастап 40,1 пайыздық тармаққа ұлғайып, 57%-ды құрады. Бұл қолма-қол ақшасыз төлемдер инфрақұрылымының дамуына және төлем қызметтерінің жоғары қолжетімділігіне байланысты. Сондай-ақ қолма-қол ақшасыз төлемдердің өсуіне карантиндік шектеулердің шарттары да әсер етті.

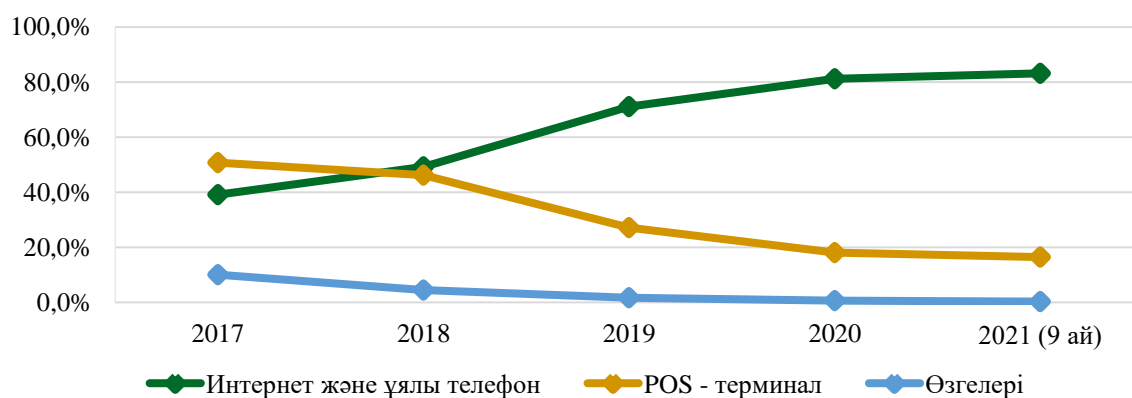
Интернет және мобильді операциялар сегменті ай сайын тұрақты өсім көрсетіп отыр. Шектеулі физикалық байланыс жағдайында банктердің онлайн жүйелеріндегі белсенділік артты. 2020 жылдың қорытындысы бойынша банктердің онлайн арналарын пайдалану белсенділігі 46%-ға артты. 2018 жылмен салыстырғанда интернет/мобильді банкингіті пайдаланушылар саны 2,2 есе, белсенді пайдаланушылар саны 2,8 есе өсті (4-сурет).

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

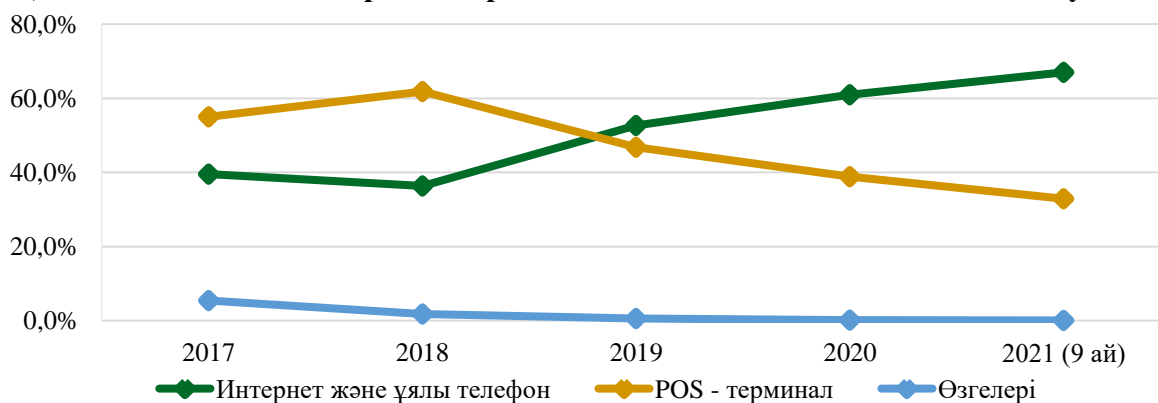
Соңғы 5 жылда онлайн орта арқылы жүргізілген төлемдер саны 55 есеге өсті (31,1 млн транзакциядан 1,72 млрд транзакцияға дейін). Төлемнің онлайн тәсілінің дамуы банк дүңгіршегі мен импринтері арқылы төлем жасау сияқты төлем тәсілдерінің жойылуына әкелді. Онлайн арналар арқылы төлемнің дамуымен POS-терминалдар арқылы төлемдердің жалпы үлесі төмендеді (5 және 6-суреттер).

Қолма-қол ақшасыз операциялардың жалпы көлемі бойынша төлем жасау тәсілдері

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі.

Қолма-қол ақшасыз операциялардың жалпы саны бойынша төлем жасау тәсілдері

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі.

Бұл нәтижелерге банктердің өз бизнес-процестерін бірден ақпараттық-технологиялық мүмкіндіктерді күшейтуге, мобильді қосымшалар арқылы цифрлық қызметтер желісін кеңейтуге қайта бағдарлауы арқылы қол жеткізді. Қаржылық қызметтерді цифрландыру электрондық сауданың және қолма-қол ақшасыз есеп айырырудың артуына, жаңа төлем сервистерінің дамуына алып келді.

Қазақстан нарығында төлем ұйымдары – банктік емес компаниялар да төлем қызметтерін көрсетеді. «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен төлем ұйымдарына қатысты мемлекеттік реттеу режимі енгізілді. Төлем ұйымдары есептік тіркеу негізінде өз қызметін Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінде жүзеге асырады.

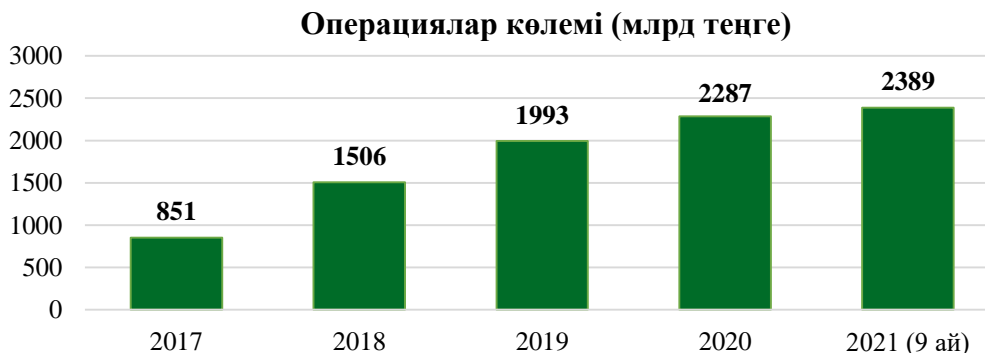
Төлем ұйымдары төлем қызметтерінің мынадай түрлерін көрсетеді:

- ақша жөнелтушіге банктік шот ашпай, қолма-қол ақшамен төлемдерді қабылдау;
- электрондық ақша саласындағы қызмет: электрондық ақшаны пайдалана отырып операцияларды өткізу және өңдеу;
- интернет және мобильді қосымша арқылы электрондық тәсілмен бастама жасалған операцияларды өңдеу.

2021 жылғы 1 қыркүйектегі жағдай бойынша Қазақстан аумағында 81 төлем ұйымы тіркелген.

2020 жылы төлем ұйымдарының сервистері арқылы 2,3 трлн теңге сомасында операциялар жасалды, оның ішінде әрбір үшінші операция онлайн тәсілмен жүргізілді. Бұл ретте, төлем ұйымдарының сервистері арқылы жүргізілген операциялар көлемі 2021 жылғы алғашқы 9 айда 2020 жылғы операциялар көлемінен асып, 2,4 трлн теңге болды (7-сурет).

7-сурет

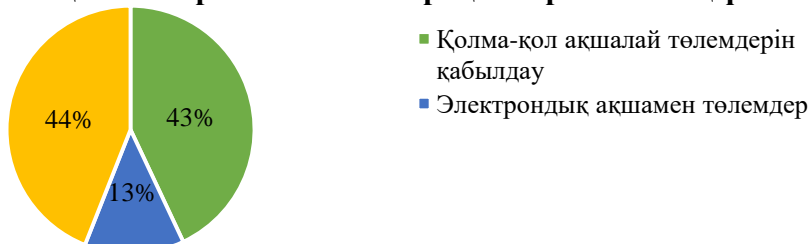
Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі.

2017 жылдан бастап 2021 жылға дейінгі (9 ай) соңғы 5 жыл ішінде төлем ұйымдарының сервистері арқылы жүргізілген операциялар көлемі 2,8 есе өсті.

Төлем ұйымдары қызметіндегі негізгі бағыт – электрондық төлемдер үлесінің өсуі. Мысалы, 2021 жылғы 9 айдың қорытындысы бойынша төлем ұйымдары көрсететін төлем қызметтері бойынша бөлгенде төлемдердің ең көп көлемі электрондық нысанда жасалған төлемдерді өңдеу қызметіне тиесілі (8-сурет).

8-сурет

Төлем қызметтері бойынша операциялар көлемінің үлесі

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі.

3.2 QR-код, биометрия және байланыссыз төлемдер

Қазіргі уақытта банктік шот ашуды, төлем карточкасын ресімдеуді, ақша аударымдарын қоса алғанда, барлық базалық төлем қызметтері қашықтықтан және онлайн режимінде көрсетіледі.

Ұлттық Банктің пандемия кезеңінде (2020 жылғы 1 сәуірден бастап пилоттық режимде) клиенттерді қашықтықтан биометриялық сәйкестендіру жүйесін қолданысқа енгізуі қаржылық қызметтердің қашықтан көрсетілуіне ықпал етті.

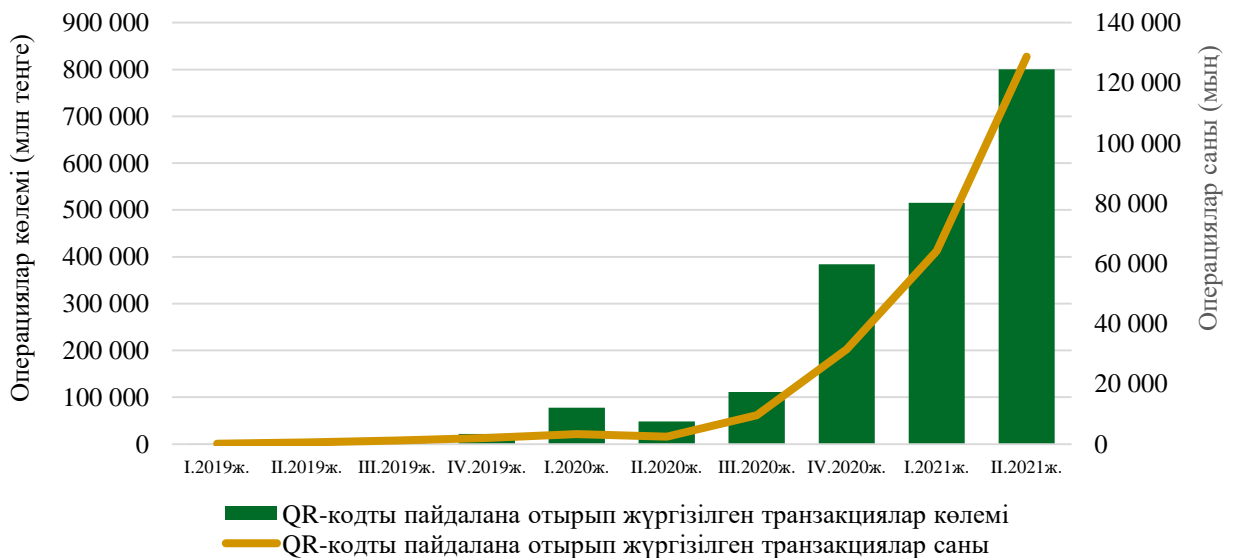
Сервистің жедел іске қосылуы банктерге пандемия кезінде әлеуметтік төлемдерді есептеу үшін шоттарды қашықтықтан ашуға мүмкіндік берді. Сервис 2020 жылғы қазанда өнеркәсіптік пайдалануға берілді. Тетік банктердің және өзге қаржы/төлем ұйымдарының клиенттеріне олардың географиялық орналасуына қарамастан, қолжетімді құрылғыларды пайдалана отырып, қашықтықтан қаржылық қызметтерді алуға мүмкіндік береді. Клиентті сәйкестендіру оның биометриялық көрсеткіштері (бетті тану) негізінде жүзеге асырылады. Сервис жұмыс істей бастағаннан бері клиенттерді сәйкестендіру үшін 9,8 млн астам сұрату өңделді. 2021 жылғы қаңтар-қыркүйекте 3,6 мың қаржылық операция жүргізілді, бір айда орта есеппен 512 мың операция жасалды.

Қазіргі уақытта азаматтар ақша алушы туралы ақпаратты қамтитын QR-кодтарды оқу арқылы ақы төлеу технологиясын белсенді түрде қолданады.

2021 жылғы бірінші жартыжылдықта QR-кодты пайдалана отырып, 1,3 трлн теңге сомасына 192,8 млн транзакция жүргізілді, яғни ол төлем карточкаларын пайдалана отырып, онлайн режимінде (интернет және ұялы телефон) жасалған барлық қолма-қол ақшасыз төлемдердің 26,4%-ын құрайды (9-сурет). 2020 жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда төлемдер санының 33 есе және көлемінің 10 есе өскені байқалады.

9-сурет

QR-кодты пайдаланудың өсу серпіні

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі.

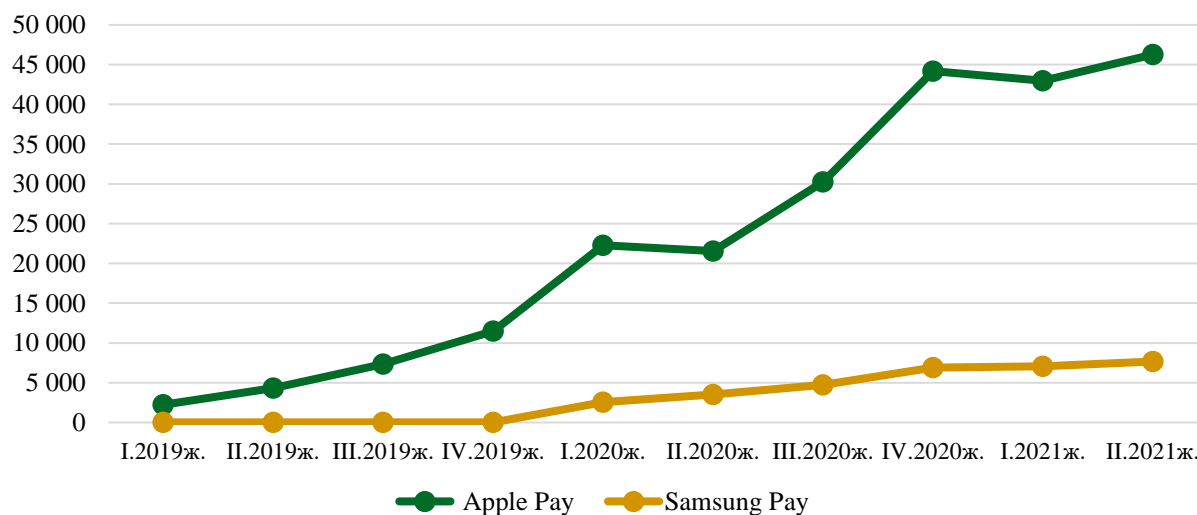
Түрлі қаржы ұйымдары пайдаланатын QR-код форматтарын бірегейлендіру мақсатында 2021 жылғы 13 тамызда ҚР уәкілетті мемлекеттік органы № 297-НК бұйрығымен кәсіпкерлік субъектілері төлемдерді қабылдау үшін пайдаланатын QR-код стандартын бекітті (ҚР СТ 3712-2021).

Қазақстанның төлем нарығында ұялы телефон немесе ақылды сағат (Apple Pay және Samsung Pay сервистері арқылы) көмегімен жанасусыз төлемдер де белсенді жүргізіледі.

10 және 11-суреттерде 2019 жылғы қаңтардан бастап 2021 жылғы маусымға дейін Apple Pay және Samsung Pay пайдалану арқылы жасалған транзакциялардың көлемі мен саны көрсетілген.

10-сурет

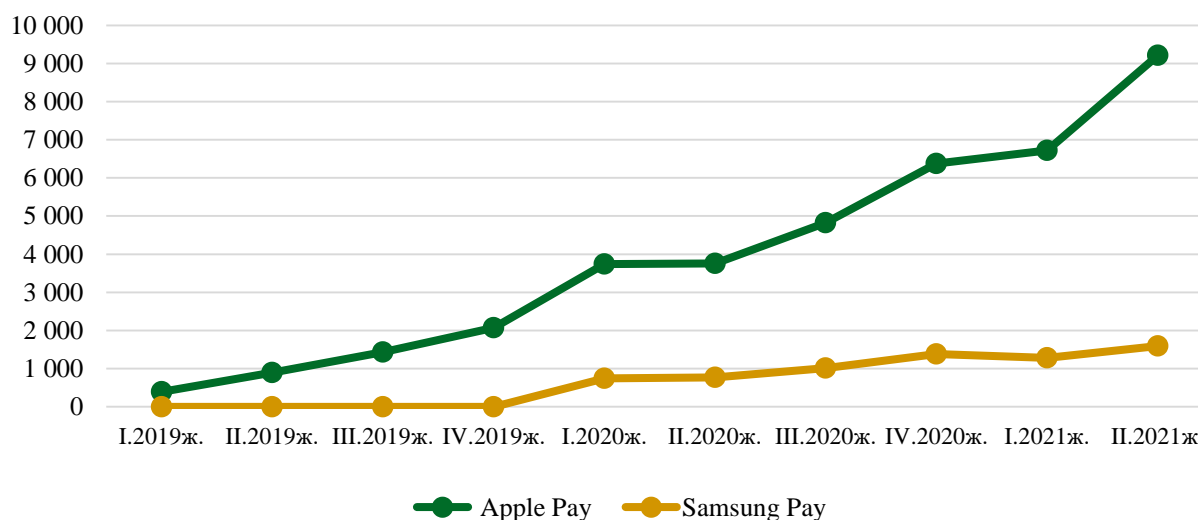
Apple Pay және Samsung Pay пайдалану арқылы жасалған транзакциялардың көлемі (млн тг)

Дереккөзі: екінші деңгейдегі банктердің деректері негізінде.

11-сурет

Apple Pay және Samsung Pay пайдалану арқылы жасалған транзакциялардың саны

Дереккөзі: екінші деңгейдегі банктердің деректері негізінде.

2021 жылғы бірінші жартыжылдықта қазақстандықтар 104 млрд теңге сомаға Apple Pay және Samsung Pay пайдаланумен 18,8 млн транзакция жасады, оның ішінде саны бойынша 85,8% және көлемі бойынша 84,7% Apple Pay үлесіне келеді.

3.3. «Банкте орталықтандырылған» цифрлық экожүйелер

Соңғы жылдары банктер қаржылық және төлем қызметтерін көрсетудің меншікті әдістеріне неғұрлым заманауи және инновациялық тәсілдерге қарай реинжиниринг жүргізуде. Банктер мобильді қосымшалар мен басқа да заманауи технологияларды пайдалана отырып, қызметтер көрсетудің цифрлық тәсілдеріне (банкингтің жаңа моделі) назар аудара отырып, ресурсты көп қажет ететін жаңа филиалдар мен бөлімшелер ашудан бас тартуда.

Қаржы нарығының озық ойыншылары жаңа қаржы қызметтерін құру және ұсынылатын түрлерін дамыту (цифрлық банктер) арқылы «қаржылық технологиялар» шешімдерін өз сервистеріне енгізуге қабілетті банктер және банктік емес қаржы ұйымдары болып табылады. Елімізде қазірдің өзінде цифрлық банктер және мобильді және интернет қосымшалар арқылы қаржылық қызметтердің толық циклін (қаржылық экожүйелер) көрсетуге арналған платформалар жұмыс істейді.

Сондай-ақ банктер өздерінің экожүйелері шеңберінде әртүрлі қызмет түрлерін, оның ішінде дәстүрлі банк қызметімен байланысты емес қызметтерді көрсетеді. Банк ойыншылары өз өнімдерін күнделікті сценарийлерге клиенттің негізгі қажеттіліктеріне сәйкес келтіреді.

Отандық қаржы ұйымдары өз платформаларын дамыту және ірі жабық экожүйелерді құру арқылы өз қызметіне дәстүрлі емес қызмет көрсету салаларын енгізе бастады. Толыққанды экожүйенің жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін жекелеген банктер жеке бизнесін қаржылық технологиялар компаниялары ретінде дамыту жағына қайта бағыттау бойынша жұмыс жүргізді. Осы бизнес-модельге көшудің басты себебі, ең алдымен, олардың негізгі бизнеске сәйкестігі және осының есебінен – клиенттік тәжірибенің сапасын жақсарту, қызмет көрсетудің жіксіз болуы, клиенттің экожүйе ішінде болу уақытын ұлғайту, клиент үшін экожүйенің периметрін тастап кету қажеттілігін төмендету және бизнестің маржиналдылығын өсіру болып табылады. Клиент туралы транзакциялық деректерді алу да маңызды болып табылады – экожүйе жағынан таргеттелген ұсыныстар скорингі үшін клиенттік деректерді байыту, бұл платформалардың позицияларын одан әрі күшейтеді.

Мысалы, Kaspi.kz платформасында маркетплейс, төлем инфрақұрылымы, тұтынушылық кредиттеу, билеттерді сатып алу/сату сервистері және т.б. табысты жұмыс істейді. Kaspi.kz қаржылық және қаржылық емес қызметтердің алуан түрін ұсынады.

«Қазақстан Халық Банкі» АҚ өз экожүйесін құру бойынша жұмыс жүргізуде: меркетплейс, онлайн бөліп төлеу, автосақтандыру, инвестициялау және т.б. іске қосылды. Ұқсас платформаларды басқа да ойыншылар да құрастыруда («First Heartland Jýsan Bank» АҚ, «ForteBank» АҚ).

Жабық экожүйесі бар осындай қаржы институттарының нарықта пайда болуы мен жұмыс істеуінің қаржы жүйесін дамыту үшін оң да, теріс те жақтары бар. Банктер негізінен карта технологияларын қолдана отырып, өздерінің жабық экожүйелері аясында төлем қызметтерін дамытады және ұсынады.

Осындай жабық экожүйелердің қызметтері ұсынатын тұтынушы үшін барлық айқын артықшылықтарды түсініп және қабылдай отырып, экожүйелердің реттелмейтін дамуы қазірдің өзінде басқа бизнес-модельдермен маңызды арбитраж құрып, бәсекелестік ортаға қауіп төндіреді, өндірушіні экожүйелердің ережелері мен тарифтеріне тәуелді етеді, тұтынушыны өзіне тартады және көбінесе оның тұтыну моделін анықтайды.

4. Қорытынды

Бүкіл әлемде төлем секторы белсенді цифрландыру және қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту жағына қарай өзгеруде. Халықаралық нарықта электрондық және лездік төлемдерді жүзеге асырудың инновациялық тәсілдері, оның ішінде оңайлатылған деректемелер бойынша төлемдер (QR-кодты пайдалану арқылы төлемдер, ұялы телефон нөмірі бойынша төлемдер және т.б.) кеңеюде, BigTech және FinTech-компаниялардың және жаһандық цифрлық экожүйелердің рөлі ұлғаюда.

Цифрлық өнімдердің жаңа түрі (мобильді және виртуалды әмияндар, жанаспайтын технологиялар, чат-боттар, онлайн-платформалар және өзге де цифрлық қосымшалар) пайда болды және дамуда. Клиенттің биометриялық деректерімен: саусақ іздерімен, дауыс және бетті танумен қаржылық қызметтерге қол жеткізуді қамтамасыз ететін жаңа биометриялық технологиялар қолданылуда және таратылуда, бұл клиенттерді сәйкестендірудің сенімділігі мен қауіпсіздігін едәуір арттырады. Соңғы уақыттағы ең

маңызды үрдістердің бірі - орталық банктердің ұлттық цифрлық валюталарды енгізу мәселесі.

Төлемдер саласындағы жалпы әлемдік үрдістер Қазақстан үшін де өзекті болып табылады. Қазақстандық банктер де технологиялық инновацияларды белсенді түрде енгізуде және клиенттермен өзара қарым-қатынастардың цифрлық форматына көшуде. интернет пен мобильді банкингті дамытуды қоса алғанда, QR-кодты пайдалана отырып жасалатын төлемдер бойынша көптеген бағыттарда салмақты нәтижелер мен табыстарға қол жеткізілді. Соңғы 5 жылда Қазақстанда онлайн орта арқылы жүргізілген төлемдер саны 55 есе өсті. 2020 жылдың қорытындысы бойынша банктердің онлайн арналарын пайдалану 46%-ға өсті. 2021 жылғы бірінші жартыжылдықта 2020 жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда QR-кодты пайдалану арқылы төлемдер саны 33 есе өсті. Сондай-ақ, елде банктердің цифрлық экожүйелері мен маркетплейсі белсенді дамуда, оларда қаржылық және қаржылық емес қызметтер көрсетіледі.

Клиенттерді қашықтан биометриялық сәйкестендіру жүйесі халық үшін қаржылық қызметтердің қолжетімділігін арттыруға және уақыты мен құнын қысқартуға мүмкіндік береді. Цифрлық теңге жасау мәселесін зерттеу бойынша да жұмыстар жүргізілуде.

Ұлттық Банк 2020 жылы қабылдаған Ұлттық төлем жүйесін дамыту бағдарламасы жеңілдетілген деректемелер бойынша нақты уақыт режимінде төлемдер мен ақша аударымдарын және карточкалық операцияларға арналған ұлттық свитчинг пен клирингті жүргізуді қамтамасыз ететін жедел төлемдердің түрлендірілген жүйесін құруды қоса алғанда, төлем нарығын дамытудың одан әрі бағытын қамтиды.

Осылайша, төлем нарығының жаңа инновациялық экожүйесін қалыптастыру процесі белсенді жүріп жатыр. Отандық нарықтың цифрлық жетілуінің ағымдағы деңгейі төлем нарығының одан әрі табысты және қарқынды дамуы үшін барлық қажетті алғышарттарды көрсетеді.

Алдағы бірнеше жыл ішінде әлемдегі қаржы технологиялары жасанды интеллект, машиналық оқыту, үлкен деректерді талдау саласында алға жылжитын болады деп болжануда. Жекелеген банктік қызметтер толығымен автоматтандырылуы және персоналдың қатысуынсыз деректерді талдау және өңдеу, клиенттердің тұтынушылық әрекеті негізінде көрсетілуі мүмкін.

Әдебиет

1. Cashless society: the future of digital payments — Financier Worldwide (2021). Kipy режимі: <https://www.financierworldwide.com/cashless-society-the-future-of-digital-payments#.YR9B3Khxfs0>
2. PwC прогнозирует трехкратный рост безналичных операций к 2030 году (2021). Kipy режимі: <https://frankrg.com/51950>
3. Going cashless: Are banknotes in danger of extinction? (fintechmagazine.com) (2021). Kipy режимі: <https://fintechmagazine.com/digital-payments/going-cashless-are-banknotes-danger-extinction>
4. Prime Time for Real-time (2021). ACI Worldwide.
5. World Payments Report 2020 (2020). Capgemini.
6. Global Real-Time Payments Transactions Surge by 41 Percent in 2020 as COVID-19 Pandemic Accelerates Shift to Digital Payments - New ACI Kipy режимі: <https://investor.aciworldwide.com/news-releases/news-release-details/global-real-time-payments-transactions-surge-41-percent-2020>
7. World Payments Report 2021 (2021). Capgemini.
8. Что такое бизнес-экосистемы и зачем они нужны (2021). Kipy режимі: <https://trends.rbc.ru/trends/innovation/6087e5899a7947ed35fdbbf3>
9. QR Codes Are Making Touchless Payments A Reality. (2021). PYMNTS.com Kipy режимі: <https://www.pymnts.com/digital-payments/2021/qr-codes-making-touchless-payments-a-reality/>

10. QR codes: What the West can learn from the East when it comes to payments. AltFi (2021). Кіру режимі: https://www.altfi.com/article/7836_qr-codes-what-west-can-learn-from-east-when-it-comes-to-payment

11. Biometrics to secure over \$3 trillion in mobile payments by 2025; driven by shift to app-based mcommerce (2021). Кіру режимі: <https://www.juniperresearch.com/press/biometrics-to-secure-over-3-trillion-in-mobile>.

12. China's Digital Yuan Trial Reaches \$5.3 Billion in Transactions (2021). Bloomberg. Кіру режимі: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-07-16/china-s-digital-yuan-trial-reaches-5-3-billion-in-transactions>

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ ТӨЛЕМ ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЛАУДЫ ТАЛДАУ

А.К. Молдабеков – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Төлем жүйелері департаменті төлем жүйелерінің саясаты басқармасының бастығы

А.Е. Қадырбаева – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Төлем жүйелері департаменті төлем жүйелерінің саясаты басқармасының бас маман-экономисі

Нарықтық инфрақұрылымның өсуіне, технологиялық өзгерістерге және жаһандық және ұлттық құқықтық және нормативтік ортаның дамуына, өндіріс көлемінің және солдарды ретінде, жеке тұлғалар мен материалдық өндіріс секторының кәсіпорындарын қоса алғанда, тиісінше экономикалық субъектілер жүргізетін операциялардың саны ұлғаюына, сондай-ақ қаржылық қызметтер индустриясындағы технологиялардың дамуына байланысты ұлттық төлем жүйелерін нарық тарапынан болатын сын-қатерлерге тұрақты дамыту мен бейімдеу және өз уақытының сын-қатерлеріне жауап беретін неғұрлым заманауи және қолайлы сервистерге трансформациялау қажеттілігі туындайды.

Мемлекеттің, қаржы нарығының, жеке тұлғалар мен кәсіпкерлік субъектілерінің қаражатты қауіпсіз әрі тиімді аударудағы қажеттіліктерін қанағаттандыратын төлем жүйесінің болуы кез келген дамыған елдің ұлттық инфрақұрылымының маңызды элементі болып табылады.

Төлем жүйелерін ұйымдастыруға, реттеуге және нарық сұранысына қойылатын жаңа талаптарға сәйкес болу үшін осы салада уақтылы реформалар жүргізу қажет болды. Өткен жылдар ішінде төлем жүйелері жаңа төлем әдістерінің, платформалар мен интерфейстердің пайда болуына қарай бірқатар маңызды өзгерістерге ұшырады. Бұл ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы қарқынды дамумен, сондай-ақ клиенттер – қаржылық қызметтерді тұтынушылар тарапынан өсіп келе жатқан күтулермен және сұраныспен түсіндіріледі.

Мәселен, ұлттық төлем жүйелерін қалыптастыру мен реформалаудың жалпы әлемдік процестерін мынадай негізгі бағыттарға бөлуге болады:

1) ірі сомаларға төлемдер жүргізуге арналған төлем жүйелері – бұл нақты уақыт режиміндегі жалпы есеп айырысу жүйелері (RTGS - real time gross settlement systems) және клирингтік жүйелер (DNS - deferred net settlement systems). Мұндай жүйелердің пайда болуында негізгі рөлді қаржы нарығының субъектілері үшін жалпыға қолжетімді қаржылық инфрақұрылымның байланыстырушысы болып табылатын орталық банктер атқарды. Қазақстанда мұндай төлем жүйелерін құру тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңге тура келді және жаңа нарықтық экономиканың талаптарына жауап беретін елдің қаржылық инфрақұрылымын қалыптастыру мақсатында жүргізілді. Осы жұмыстардың нәтижесінде меншікті RTGS және DNS жүйелері – Банкаралық ақша аудару жүйесі (2000 жыл) және Банкаралық клиринг жүйесі (1999 жыл) құрылды, олар ақша және қаржы нарықтарында мерзімді және тұрақты төлемдердің сапалы әрі уақтылы жүргізілуін қамтамасыз етеді, сол арқылы елдің қаржылық экожүйесінің тұрақты жұмыс істеуін қолдайды.

2) жеке төлемдерді жүргізуге арналған төлем жүйелері, оларға чектер бойынша автоматтандырылған клирингтік палаталар, ұлттық карточкалық және «свитчингтік» жүйелер және Лездік/жылдам төлемдер жүйелері жатады.

Соңғы уақытқа дейін бөлік сегментте төлемдерді жүргізуге мүмкіндік беретін сервистерді құру және дамыту қызметіне клиенттік жеке операцияларға қызмет көрсету жататын банктік қоғамдастыққа бөлінген еді.

Алайда, соңғы жылдары жылдам, кепілдендірілген және арзан төлемдер жүргізу бойынша банкаралық сервисті ұйымдастыруға қажеттіліктің пайда болуына

байланысты көптеген орталық банктер банкаралық жеке төлемдерді жүргізуге арналған меншікті төлем жүйелерін енгізу жұмысын жүргізуде.

Бұл бағыт Қазақстан үшін де өзекті болып табылады, онда Ұлттық Банк Басқармасының 2020 жылғы 30 қарашадағы № 133 қаулысымен бекітілген Ұлттық төлем жүйесін дамытудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасы шеңберінде Ұлттық төлем жүйесінің жаңа құрамдас бөліктері – Лездік төлемдер жүйесін және Банкаралық төлем карточкалары жүйесін (ұлттық «ситчингтік» төлем жүйесі) іске асыруға бағытталған бастамаларды іске асыру жұмысы белсенді жүргізілуде, ол жүйелер қызмет көрсететін банк пен төлем құралына қарамастан, электрондық онлайн төлемдердің үздіксіздігін, тиімділігін, сондай-ақ барлық жерде қолданылуын қамтамасыз етуге арналған.

Бұл ретте жекелеген елдерде олардың жедел төлемдер жүйелерінің пайда болуы мен интеграциялануы есебінен трансшекаралық төлемдердің жылдамдығы мен құны проблемасын шешуге мүмкіндік беретін трансшекаралық төлемдердің жаңа тетігі іске асырылды.

Қазақстанның ұлттық төлем жүйесін реформалаудың егжей-тегжейлі талдауы, сондай-ақ төлем жүйелерінің қалыптасуы мен дамуы бойынша халықаралық тәжірибе осы зерттеуде ұсынылды.

Негізгі сөздер мен сөз тіркестері: төлемдер, төлем жүйесі, жаңғырту, RTGS жүйесі, клирингтік жүйе, төлем қызметтері, цифрландыру, қаржылық қызметтер, токен, трансшекаралық төлемдер және басқалар.

JEL-сыныптау: E42, G2, O3.

1. Кіріспе

Ұлттық төлем жүйесін қалыптастыру және дамыту процесі үздіксіз. Соңғы жылдары бүкіл әлемде ұлттық төлем жүйелерінде іргелі реформаларды жүргізу жағына қарай қарқынды жеделдету байқалуда.

Төлем жүйелерін сыныптаудың бірнеше негізгі нұсқалары бар. Осы жұмыста көтерме немесе ірі сомадағы төлемдер жүйесі және жеке төлем жүйелері (қызмет ауқымы мен төлем мөлшеріне байланысты) қарастырылады. Төлем тапсырмаларын өңдеу түріне және басқа да сипаттамаларға байланысты көтерме төлем жүйелері екі түрге бөлінеді: нақты уақыт режиміндегі жалпы есеп айырысу жүйелері (real time gross settlement systems – RTGS) және кейінге қалдырылған таза төлем негізіндегі жүйелер (deferred net settlement systems – DNS) немесе клирингтік төлем жүйелері.

Көтерме төлемдер тобына ақша және қор нарықтарындағы сомасы бойынша ірі және орындалуы бойынша жедел транзакциялар кіреді. Ірі төлемдер, әдетте, банкаралық ақшалай есеп айырысудың барлық түрлерін, оның ішінде ақша нарығындағы, бағалы қағаздармен және шетел валютасымен жасалатын операциялар бойынша төлемдерді қамтиды. Жеке төлемдер санатына тұтынушылар мен кәсіпорындардың салыстырмалы түрде аз сомаға тауарлар мен қызметтерді сатып алуымен байланысты күнделікті ақшалай транзакциялары жатады. Мұндай операциялар бір реттік мәмілелер түрінде және қайталанатын мерзімді төлемдер режимінде де жүзеге асырылады.

Қазіргі уақытта көптеген елдерде нақты уақыт режимінде жалпы есеп айырысу жүйелері, автоматтандырылған клирингтік жүйелері/палаталар (жаппай төлем жүйелері), жеке (карточкалық) төлем жүйелері қолданылады. Нарықтың тұрақты дамуына және шаруашылық жүргізуші субъектілердің бизнес-модельдерінің өзгеруіне байланысты ұлттық төлем жүйелерінің қалыптасу, даму және реформалау процесі алғашқы төлем жүйелері пайда болған кезден бастап бүкіл әлемде үздіксіз болып табылады.

Ұлттық төлем жүйелерін реформалау процесі шартты түрде бірнеше бағытқа бөлінуі мүмкін.

Ұлттық төлем жүйелерін реформалаудың процесі шамамен өткен ғасырдың 70-ші жылдары басталып, 2000 жылдың бірінші онжылдығында аяқталды. Қазіргі кезде

көптеген елдерде нақты уақыт режимінде ірі сомаларға банкаралық төлемдер жүргізуге арналған алғашқы төлем жүйелері (көтерме RTGS жүйелері) және төлем жүйесінің (клирингтік төлем жүйелері) операциялық күнінің соңында жүйеге қатысушылардың таза/нетто позицияларын есептейтін жүйелер құрылды. Қазақстанда төлем жүйесін осылай реформалау кезеңі 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін басталды, нәтижесінде Қазақстанның 2 негізгі төлем жүйесі – Қазақстан республикасының Ұлттық Банкінде жүйеге қатысушылар арасында ақшалай қаражатты аударуды жүзеге асыратын Банкаралық ақша аударымдар жүйесі және шағын сомаларға тұрақты төлемдер жүргізуге арналған Банкаралық клиринг жүйесі іске қосылды [6].

Осылайша, төлем жүйесін жаңғыртудың бірінші кезеңінде ірі төлемдер бойынша кәсіпорындарға және банкаралық нарыққа қызмет көрсететін төлем жүйелеріне баса назар аударылды.

Ұлттық төлем жүйелерін реформалаудағы келесі бағыт жеке төлемдерді жүргізуге арналған төлем жүйелерінің пайда болуы болып табылады - электрондық төлемдерді лездік режимде жүргізуге арналған жүйелер (жылдам/лездік төлемдер жүйелері) және карточкалық жүйелер (карточкалық транзакцияларды өңдеуге арналған ұлттық «свитчинг» жүйелер).

Жылдам төлемдер жүйесінің басым сипаттамасы кепілдік берілген төлемді дереу және кез келген уақытта жасау мүмкіндігі болды. Халықаралық есеп айырысу банкінің мәліметтері бойынша бүкіл әлем бойынша жедел төлем жүйелерін енгізу жылдамдығы RTGS көтерме жүйелерімен бірдей [15]. Ондаған елдер қазірдің өзінде жылдам төлем жүйелерін енгізді, ал кейбіреулері әзірлеу және жоспарлау сатысында тұр.

Көптеген елдерде өздерінің ұлттық карточкалық төлем жүйелерін құру бойынша белсенді жұмыс та жүргізілуде. Қаржылық қызметтер индустриясы нарығында алғашқы оқшауланған карточкалық жүйелер 1970-1980 жылдары пайда бола бастады, олар тек ұлттық валютада жұмыс істеді. Бүгінде ұлттық карточкалық жүйелердің (UnionPay, RuPay, ҰКТЖ) қарқынды дамуы және олардың басқа нарықтарға шығуы (экспансия) байқалады. Технологияның дамуымен, көрсетілетін төлем қызметтерін жаңа берушілер пайда болуымен, тәуекел-менеджментінің жаңа стандарттары құрылуымен және соңғы пайдаланушылардың қажеттіліктері мен үміттерінің өзгеруімен елдердің төлем ортасы қалыптасқаннан бері айтарлықтай өзгерді.

Осы өзгерістерді және төлем жүйесінің елдің қаржы жүйесі мен экономикасы үшін маңыздылығын ескере отырып, Қазақстанда, басқа дамыған елдердегідей, негізгі құрауыштары халықтың жеке электрондық төлемдерін қамтамасыз етуге арналған Жедел төлемдер жүйесі және Төлем карточкаларының банкаралық жүйесі (карточкалық операцияларды өңдеуге арналған оқшауланған жүйе) болып табылатын ұлттық төлем жүйесінің инфрақұрылымын дамыту мақсатында Ұлттық төлем жүйесін дамыту жөніндегі бағдарлама қабылданды.

Бұдан әрі негізгі трендтерді көрсете отырып, көтерме және жеке төлем жүйелерін реформалау процестеріне талдау толығынан ұсынылады.

2. Бірінші кезең. Ірі сомалармен төлем жүйелерін құру және дамыту.

2.1. RTGS жүйесі

Дамыған елдерде 1980 жылдары ірі сомалармен төлем жүйелері жаппай енгізіле бастады. 1990-шы жылдардан бастап барлық дерлік елдерде көтерме төлемдер саласында жандандыру нақты уақыт режимінде (RTGS) жалпы есеп айырысуды енгізуден басталды. 1990 жылы 10-на аз RTGS жүйесі болды, ал 2017 жылы RTGS жүйелерін немесе олардың баламаларын қолданатын 176-ға жуық ел болды. Соңғы онжылдықта RTGS жүйелерінің жұмыс уақыты да өсті, кейбір юрисдикцияларда RTGS демалыс және мереке күндерінде де бірнеше сағат жұмыс істейді [13].

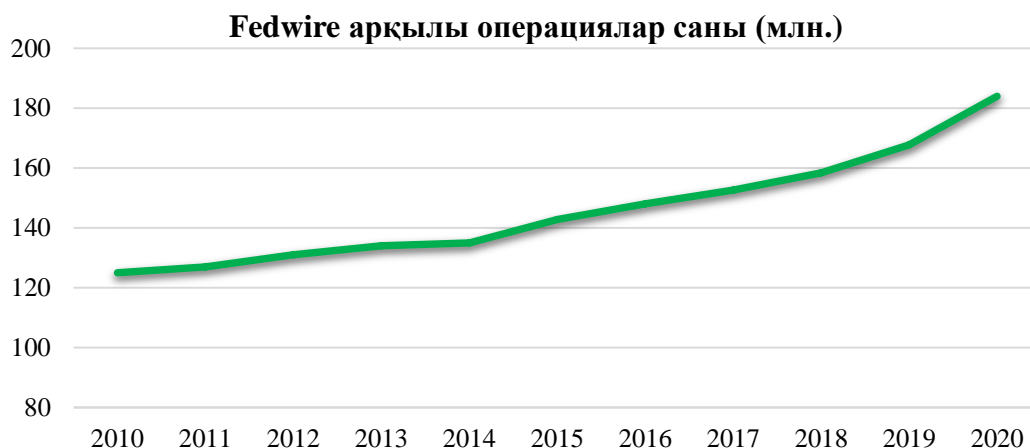
Елде толыққанды RTGS жүйесінің болуы мемлекеттің банк жүйесінің дамуы мен сенімділігінің көрсеткіші болып табылады. Мұндай жүйелерде төлем ақпаратын беру

жылдамдығы жоғары, барлық төлем құжаттары келіп түседі және бірнеше секунд ішінде электронды түрде өңделеді. Әрбір төлем жеке өңделеді және есептеледі, оның түпкілікті және қайтарылмауына кепілдік беріледі, кредиттік тәуекел барынша азайтылады. Бүкіл әлемде RTGS жүйелері қаржы нарықтарындағы төлем ақпараттың үлкен ағындарын өңдейді. Бұл жүйелердің үлкен маңыздылығына байланысты дамыған елдердің орталық банктері қазіргі уақыттың өзінде RTGS жүйелерін жаңартумен айналысады.

Жалпы есеп айырысудың ең ірі жүйелерінің бірі америкалық Fedwire (Federal Reserve Wire Network – Ақша аударымдарының федералды автоматтандырылған жүйесі) болып саналады. Ол ақша нарығындағы банкаралық есеп айырысуларға, компаниялар мен жеке тұлғалардың пайдасына төлемдерге, бағалы қағаздармен операциялар бойынша есеп айырысуларға байланысты аударымдарды жүзеге асырады. Бұл жүйені АҚШ-тың Федералды резервтік жүйесі (ФРЖ) иемденіп, басқарады. Fedwire жүйесі толық автоматтандырылған платформада жұмыс істейді, есептеулерді «нақты уақытта» қамтамасыз етеді [3].

Әлемде ірі төлем жүйелерінің таралуы аударымдар саны мен операциялардың орташа сомасы ұлғаюымен қатар жүрді. Мысалы, 1987 – 2000 жылдары FedWire арқылы аударымдардың саны жылына орта есеппен 7.4%-ға өсті. 1 және 2-суреттерде 2010-2020 жылдары Fedwire арқылы жүргізілген операциялардың саны мен көлемі көрсетілген. Fedwire-де ең жоғары көрсеткіш 2020 жылы орын алды, ол кезде жүйе арқылы 840,5 трлн доллар сомаға 184 млн операция өтті. Алайда, жүйе төлемдердің ең көп көлемін 2014 жылы – 884,6 трлн доллар өңдеді [11].

1-сурет

Дереккөзі Федералды резервтік банктің деректері негізінде

2-сурет

Дереккөзі Федералды резервтік банктің деректері негізінде

Еуропада төлем жүйелерін реформалау процесі 80 жылдардың соңы мен 90-жылдардың басында одаққа қатысушы елдердің жедел экономикалық интеграциясына байланысты болды. 1992 жылы Экономикалық және валюталық одақ (European Monetary Union – EMU) құрылды, оған қатысудың міндетті талабы елде ұлттық төлем жүйесінің орталық элементі ретінде RTGS болуы болды.

Осылайша, Еуропа елдерінде RTGS төлем тетігінің негізгі платформасының рөліне ие болды. 1995 жылы Еуроодаққа мүше елдердің орталық банктерін, сондай-ақ Еуроодаққа ақша аударымдарын жүзеге асыру үшін Еуропа орталық банкі байланыстыратын TARGET (Trans-European Automated Real – Time Gross Settlement Express Transfer System) жүйесін құру туралы саяси шешім қабылданды. Еуро аймағындағы төлемдер инфрақұрылымы әртүрлі еуропалық төлем жүйелерінің қатар жұмыс істеуімен сипатталады. 16 Ұлттық RTGS жүйесі байланыс желілерімен өзара байланысты және барлығы бірігіп Еуропа орталық банкі қолдайтын төлем тетігін құрайды. TARGET жүйесінде ұлттық жүйелер мен негізгі орталық желіні байланыстыратын интерфейстер мен желілер қолданылды. Бұл жүйе SWIFT жүйесінің инфрақұрылымына негізделген. Негізгі міндеттердің бірі барлық қатысушы елдер үшін ортақ жағдай жасау болды, сондықтан барлық кредиттік ұйымдар TARGET арқылы төлемдер жүргізу құқығын алды [23].

Еуропалық төлем жүйелерін одан әрі реформалау барысында TARGET жаңартылды және 2007 жылғы 19 қарашада жаңа TARGET2 жүйесі іске қосылды. Транзакцияларды өңдеу орталық банктегі шотта сақталған қаражат есебінен еуромен жүзеге асырылады. TARGET2 жүйесінде еуро аймағында жұмыс істейтін барлық банктер, орналасқан еліне қарамастан, бірыңғай қызметтерді, сондай-ақ бірыңғай тарифтерді ұсынады. Жүйеде үш орталық банк (Deutsche Bundesbank, Banque de France және Banca d'Italia) ұсынатын бірыңғай жалпы платформада толық техникалық шоғырландыру қамтамасыз етілген. Қатысушылар үшін техникалық интерфейс SWIFT негізінде үйлестірілген [23].

Үндістанның RTGS жүйесін Үндістанның Резервтік банкі 2004 жылғы наурызда енгізді. Кейіннен ол ISO 20022 стандарттары негізінде жұмыс істей алатын және кеңейтілген функционалға ие (өтімділікті басқару функциясы, ауқымдануы және т.б.) келесі буын RTGS (NG-RTGS) жаңартылды. NG-RTGS ISO 20022 стандартына өткен алғашқы жүйелердің бірі болып табылады [20].

Транзакциялар нақты уақыт режимінде Үндістанның Резервтік банкінің бухгалтерлік кітаптарындағы жалпы негізде есептеледі. Сонымен қатар, RTGS клирингтік корпорацияның және Үндістанның ұлттық төлем корпорациясының қосалқы төлем жүйелерінен шығатын көпжақты нетто-есеп айырысу файлдары бойынша есеп айырысуды жүргізеді. RTGS Үндістанның төлем жүйелерінде жүргізілген транзакциялардың басым бөлігін құрайды. Жүйе клиенттік транзакциялар үшін сағат 7:00-ден 18:00-ге дейін және банкаралық төлемдер үшін сағат 7:00-ден 19:45-ке дейін қолжетімді болды. 2020 жылғы 14 желтоқсаннан бастап RTGS тәулік бойы қол жетімді. RTGS 24x7 енгізу Үнді қаржы нарықтарының халықаралық интеграциясына, халықаралық қаржы орталықтарының дамуына ықпал етеді және Үндістанның корпорациялары мен мекемелерін қолайлы төлемдермен қамтамасыз етеді [20].

RTGS-ке рұқсат беру туралы шешім Үндістанның Резервтік банкі белгілеген өлшемшарттар негізінде қабылданады. Ұйымдар мына талаптарға сәйкес болуы тиіс: (i) Indian Financial Network / Structured Financial Messaging System / SWIFT желісіне мүшелігі болуы; (ii) Үндістанның Резервтік банкінде ағымдағы және есеп айырысу шотын жүргізуі; (iii) Үндістанның Резервтік банкінде бас бухгалтерлік кітаптың шотын жүргізуі [22]. RTGS мүшелігі елдің бас банкінің келісімі бойынша барлық лицензияланған банктер мен кез келген басқа ұйымдар үшін ашық. Белгіленген талаптарға сәйкес келмейтін мүшелер шектеулі нысанда қол жеткізе алады. RTGS клиенттерге веб-портал және жеке электрондық желі арқылы қол жетімді, сонымен қатар транзакциялар қатысушылардың

орналасқан жерлерінде басталуы мүмкін. Бұл мүмкіндіктер жүйеге деген сенімді арттырады әрі қолдануға ыңғайлы етеді. 2019 жылғы 1 шілдеден бастап Үндістанның Резервтік банкі RTGS-пен жасалған барлық шығыс транзакциялар үшін транзакцияларды өңдеу үшін комиссияларды және банктерге салынатын басқа төлемдерді алып тастады [20].

2.2. DNS жүйелер

АҚШ-та ірі ақша сомаларын аудару бойынша операциялардың негізгі бөлігін нетто-есеп айырысу жүйесіне (DNS) жататын CHIPS жүйесі (Clearing House Interbank Payments System - банкаралық электрондық клирингтік есеп айырысу жүйесі) жүзеге асырады. CHIPS американдық доллармен трансшекаралық ақша аудару бойынша жеке есеп айырысу жүйесі болып табылады. Ірі сомаларға арналған бұл төлем жүйесі шамамен 50 тікелей қатысушыны қамтиды және жеке сектордағы Fedwire серіктесі болып табылады. CHIPS-ке барлық әлемдік долларлық операциялардың 96%-ы тиесілі: банкаралық есеп айырысулар (қысқа мерзімді кредиттер, корреспонденттік шоттарды нығайту және т.б.), әртүрлі коммерциялық клиенттік төлемдер [3].

3-сурет

Дереккөзі CHIPS деректері негізінде.

4-сурет

Дереккөзі CHIPS деректері негізінде.

Еуропа аумағында нетто-есеп айырысу жүйесінің өкілі 1998 жылдың соңында Еуропа банкі қауымдастығы іске қосқан EURO1 болып табылады. SWIFT платформасының технологиялық шешімдерін іске асыру тәжірибесін ескере отырып әзірленген EURO1 жүйесі ірі төлемдерді (500 млн еуроға дейін) аударуға арналған. Жүйені Еуропалық банк қауымдастығының – EBA Clearing клирингтік компаниясы пайдаланады, оның құрылтайшылары 52 ірі еуропалық және халықаралық банк болып

табылады. Қазіргі уақытта EURO1 жүйесінің тікелей қатысушылары 51 банк болып табылады. EURO1 еуромен есеп айырысатын жалпы еуропалық төлем аумағын дамыту мақсатында, сондай-ақ Еуропаның кредиттік мекемелерін Еуро жүйе пайдаланатын RTGS-пен бірге өзінің көтерме жүйелерімен қамтамасыз ету үшін салынды. EURO1 RTGS жүйесімен салыстырғанда өтімділікті арттыру мақсатында нетто-негізде есеп айырысу үшін жасалған. Жүйе бір күнде орта есеппен жалпы сомасы шамамен 200 млрд еуроға 180 мыңнан астам төлемді өңдейді. Бұл ретте жүйелік деңгейде транзакциялардың 95%-ы нақты уақыт режимінде есептеледі [8].

Банктер әдетте TARGET2-ді RTGS артықшылықтарына байланысты маңызды төлемдерді жүзеге асыру үшін қолдануды жөн көреді (операциялық тәуекелдерді басқарудың сенімді құрылымы, орталық банктің нақты уақыттағы ақшасымен қамтамасыз етілген тиімділік пен қауіпсіздік). Өз кезегінде, EURO1 – бұл ірі сомаларға мерзімі барынша аз (ішкі немесе трансұлттық) төлемдер жасау үшін қолданылатын таза есеп айырысу жүйесі. TARGET2-мен салыстырғанда, EBA Clearing басқаратын жеке жүйе таза төлемдер арқылы өтімділіктің тиімділігімен сипатталады [8].

Мерзімі кейінге қалдырылған таза төлем (DNS) негізінде жұмыс істейтін ірі сомаларға арналған төлем жүйелері барынша қауіпсіз RTGS әзірленген жүйелеріне қарамастан пайдаланыла береді. DNS жүйелері қаржылық тәуекелдерді барынша төмендететін сенімді тәуекелдерді басқару құрылымдарын құру арқылы қауіпсіздіктің төменгі деңгейінің орнын толтырды. EURO1 және CHIPS RTGS жүйесімен бірге жұмыс істеуді жалғастыратындығын мемлекеттік мекеме мен жеке сектор басқаратын екі жүйенің қатар жұмыс істеуімен сипатталатын ірі сомадағы төлемдер нарығының «қосарлы» құрылымымен түсіндіруге болады.

2.3. Гибридті жүйелер

Банкаралық есеп айырысу жүйелерін дамытудағы келесі маңызды кезең нақты уақыт пен «неттинг» режимінде жалпы есеп айырысу жүйелерінің қасиеттерін біріктіретін гибридті (hybrid) төлем жүйелерін құру және енгізу болды. Жүйеге жақсартылған операциялық сипаттамалар – өтімділікті үнемдеу және операцияны лезде аяқтау тән.

Египеттің орталық банкі гибридті RTGS жүйесін 2009 жылғы 15 наурызда сәтті іске қосты. Ол ірі сомаларға арналған төлем жүйелері саласындағы жаңа бизнес-тұжырымдамаларға және ең заманауи технологияларға негізделген. Жүйедегі есеп айырысулар түпкілікті және қайтарылмайтын болып табылады. Жүйе гибридтік болып табылатындықтан, есеп айырысулар бір жолғы төлем сұратулары бойынша да, клирингтік палаталардың неттингінің нәтижелері бойынша да жүзеге асырылады. Египеттің орталық банкі банктерді күндізгі ақысыз кредитпен қамтамасыз етеді. Жүйеде қамтамасыз ету ретінде қазынашылық вексельдер (орталық банкпен бір күн ішіндегі репо арқылы) және овернайт депозиттерінен басқа коммерциялық банктердің депозиттері қабылданады. RTGS операциялық күн ішінде қолма-қол ақша тапсырыстарын уақтылы орындауды жеңілдету үшін өтімділікті оңтайландырудың көптеген тетіктерін қолдайды. Египеттің орталық банкінде тіркелген барлық банктер RTGS-тің тікелей қатысушылары болып табылады. Жүйенің жұмыс режимі әр жұмыс күні сағат 8:30-дан 16:30-ға дейін [5].

Египеттік жүйе ақша қаражаттарын аудару үшін қауіпсіз және сенімді орта болып табылатын SWIFT-а «Y Copy service» сервисін пайдаланады. Осылайша, жүйе арқылы жіберілген барлық хабарлар SWIFT хабар алмасу форматтарына толық сәйкес келеді. Күн сайын 57 млрд Египет фунт (9 млрд АҚШ долларынан астам) сомасына төлемдер жүйеде өңделеді, бұл RTGS Египет экономикасы үшін жүйелі маңызды элемент болып табылатынын куәландырады. Жүйені пайдаланылған алғашқы 12 айда 13 трлн Египет фунт (2,5 трлн доллар) сомасына есеп айырысу жүзеге асырылды. Бұл 20 жұмыс күні ішінде елдің жалпы ІЖӨ-сіне тең сома жүйе арқылы өтетінін білдіреді.

Өңдеу үшін төлем құжаттары жүйеде бір күн ішінде немесе одан кейін де сақталуы мүмкін. Орталық банктегі банктік шоттармен байланысты барлық операциялар жүйе

арқылы жүргізілуі керек. Гибридті RTGS автоматтандырылған апаттық қалпына келтіру жүйелері бар қауіпсіздігі жоғары ортада жұмыс істейді. Жүйе Халықаралық есеп айырысу банкінің жүйелік маңызы бар төлем жүйелерінің негізгі қағидаттарына толық сәйкес келеді, осындай сәйкестікті қамтамасыз ету үшін тиісті қадағалау жүзеге асырылады [5]. Египеттің орталық банкі Египет қаржы нарығындағы өзгерістердің негізгі катализаторы бола отырып, елдің төлем инфрақұрылымын қолдау және одан әрі дамыту үшін төлем жүйелері саласындағы нарықтық үрдістерді бақылайды.

Германияда 2001 жылы төлем жүйелерін реформалау барысында жаңа RTGS^{plus} электрондық жүйесі EIL-ZV-ға ауыстырды. Германияның екі Europe Link System (target платформасының бөлігі) және Europe Access Frankfurt клирингтік жүйелерінің бірігуімен құрылған RTGS^{plus} жүйесі ірі төлемдерді жүргізуге арналған ең ірі, технологиялық дамыған еуропалық жүйелердің бірі болып саналады. Оны құруға Германияның орталық банкі, сондай-ақ неміс коммерциялық банктері қатысты. RTGS^{plus} гибридік жүйелердің өкілі ретінде өтімділікті үнемдеу үшін «неттингті» пайдалана отырып, жалпы негізде ақша аударымдарын жүзеге асырады [7].

Осылайша, ірі төлемдер санатындағы төлем жүйелерінің дамуындағы маңызды кезеңдер RTGS жүйелерінің пайда болуымен, оларды кейіннен жаңартумен және «гибридті» жүйелерге жандандырумен байланысты, олардың ерекшелігі нақты уақыт режимінде ақша аударымының өзара есеп айырысу тетігімен үйлесуі болып табылады.

2.4. Қазақстандағы төлем жүйелері. Қазақстан тәжірибесі.

1991 жылдың соңында бұрынғы Кеңес Одағының төлем тетігі экономиканың бөлшек сауда секторындағы қолма-қол ақша айналымынан және төлем тапсырмаларына (кредит құралдарына) және төлем талаптарына (дебеттік құралдарға) негізделген кәсіпорындар арасындағы депозиттік ақша аударымдары жүйесінен тұрды. Жеке тұлғалар мемлекет ұсынатын кейбір қызметтерге, мәселен, тұрғын үй және коммуналдық қызметтерге жинақ банктегі шоттардан ақша аудару арқылы төлей алады.

Бұрынғы орталықтандырылған жоспарлау жүйесінен қалған және бұрынғы КСРО Мемлекеттік банкі қолдаған төлем жүйелері нарықтық экономикаға сәйкес келмеді. Социалистік модель аясында экономикалық қатынастарды орталық жоспарлау органдары реттеді. Төлем жүйесі және бүкіл банк жүйесі іс жүзінде орталықтандырылған жоспарланған экономикалық қызметтің қаржылық есебін жүргізетін есеп айырысу қызметін атқарды. Бұл төлем тетігі жаңа нарықтық экономика үшін сенімді, тиімді және қолайлы болған жоқ.

1994 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алдына банктер мен олардың клиенттері арасында төлемдердің өтуін жеделдету, сондай-ақ пайдаланылатын төлем құжаттарының тізбесін кеңейту үшін төлем жүйесін жаңғырту міндеті қойылды. 1995 жылы Ұлттық Банк базасында елдегі алғашқы клирингтік палата – көп жақты өзара есеп айырысу әдісі бойынша жұмыс істеген Алматы клирингтік палатасы ұйымдастырылды. Бір күн ішінде екінші деңгейдегі банктер төлемдер бойынша міндеттемелермен алмасты. Банктер операциялық күннің соңында әр қатысушының таза позициясы бойынша бір рет түпкілікті есеп айырысуды жүргізді. Осының арқасында банктер бір күн ішінде олардың шоттарында өтімділікті сақтап қалды. Бұл жүйенің кемшілігі – қатысушы банктер күннің соңында қағаз тасымалдағыштағы төлем тапсырмаларын айырбастауға мәжбүр болды.

1996 жылдан бастап Алматы клирингтік палатасы Қазақстанның банкаралық есеп айырысу орталығы – шаруашылық жүргізу құқығындағы мемлекеттік кәсіпорын (бұдан әрі – ҚБЕО) болып қайта құрылды, оның құрылтайшысы және уәкілетті органы Ұлттық Банк болып табылады. Нормативтік құқықтық базаны жетілдіру, заманауи жабдықтар мен бағдарламалық қамтылымды орнату қағаз тасымалдағыштармен растауды талап етпейтін электрондық төлем тапсырмаларымен жұмыс істеуге мүмкіндік берді [6].

Банкаралық төлемдердің өтуін жеделдетуге ықпал ететін маңызды сәт 1996 жылғы тамызда ҚБЕО базасында жалпы негізде есеп айырысуды жүзеге асыратын және нақты

уақыт режимінде (RTGS) жалпы есеп айырысудың перспективалық жүйесінің сипаттамалары бар ірі төлемдер жүйесінің алғашқы прототипін құру болды. Осы жүйені құру кезінде Еуропалық Одақ елдерінің тәжірибесі зерделенді және Швейцарияның тәжірибесі (SIC жүйесі) қазақстандық ірі төлемдер жүйесінің негізіне алынды. Ұлттық Банк және барлық коммерциялық банктер орталықтандырылған жүйені пайдаланушылар болды. Қысқа мерзімде ірі төлемдер жүйесі қағаз жүзінде растауды талап етпейтін электрондық құжат айналымының, ақша аударымдарының жылдамдығы мен сенімділігінің, сондай-ақ қауіпсіздіктің жоғары деңгейінің арқасында көпке танымал болды [6].

Қазақстандағы төлем қатынастарын жетілдіру барысында мынадай маңызды тарихи сәттер орын алды:

– Қазақстан Республикасының аумағында ақша төлемдері мен аударымдарын жүзеге асыру мәселелерін реттейтін негіз қалаушы «Ақша төлемдері мен аударымдары туралы» Заңды бекіту және тиісті нормативтік құқықтық базаны әзірлеу;

– 1998 жылғы қазан - қараша аралығындағы кезеңде екінші деңгейдегі банктердің Ұлттық Банктегі корреспонденттік шоттарын орталықтандыру. Бұл аударым Ұлттық Банкке есеп айырысу банкінің функцияларын жедел жүзеге асыруға және банктік пен төлем жүйесіне бақылау функцияларының тиімділігін арттыруға, корреспонденттік шоттардың қосалқы есебін нақты уақыт режимінде жұмысқа ауыстыруды жүзеге асыруға мүмкіндік берді.

Төлем жүйелері саласындағы заңнамалық базаны жетілдіру, техникалық және технологиялық жаңғырту, Қазақстанның төлем жүйелерін халықаралық стандарттарға жақындату жөніндегі он жылға жуық жұмыстың нәтижесінде, сондай-ақ түпкілікті есеп айырысулары бар тиімді және қауіпсіз төлем жүйесінде банк және қаржы секторларының ұлғайып келе жатқан қажеттіліктерін сол күні қанағаттандыру қажеттілігіне байланысты, 2000 жылғы ақпанда Қазақстанда ірі төлемдер жүйесінің негізінде Банкаралық ақша аудару жүйесі (БААЖ) – нақты уақыт режиміндегі жалпы есеп айырысу жүйесі жұмыс істей бастады [6].

Сонымен қатар, өңірлік клирингтік палаталардың қызметі 1995 жылдан бері айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. 1999 жылға қарай Ұлттық Банктің облыстық филиалдары жанындағы осы палаталар БААЖ пайдаланушылардың таза позицияларын түпкілікті есептей отырып, қаражатты алдын ала депозиттеусіз жұмыс істейтін қарсы міндеттемелерді (американдық автоматтандырылған клиринг палатасының түрі бойынша) көп жақты өзара есептеу жүйесімен ауыстырылды. Жүйе Банкаралық клиринг жүйесі (БКЖ) деп аталды [6].

2009-2010 жылдары Ұлттық Банк ұлттық төлем жүйелерінің операциялық сенімділігі мен өндірістік тиімділігін арттыру үшін төлем жүйелерінің техникалық инфрақұрылымын жаңғыртуды және оларды жаңа бағдарламалық-техникалық платформаға көшіруді табысты жүзеге асырды. БААЖ-2 және БКЖ-2 төлем жүйелерінің жаңа нұсқалары қауіпсіздіктің жоғары деңгейімен және өткізу қабілетінің едәуір ұлғаюымен сипатталады, кластерлік бағдарламалық қамтамасыз ету төлем жүйелерінің негізгі және резервтік орталықтарының серверлеріне біртұтас ретінде жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

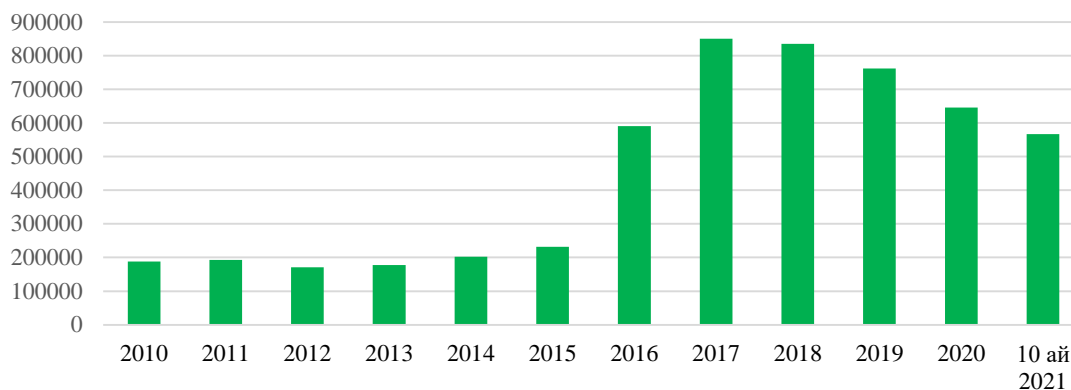
Сонымен бір мезгілде жаңа платформада 2010 жылдың ортасында төлем жүйелерінде банктерді және олардың клиенттерін Қазақстанның төлем жүйелерінде сәйкестендіру жүйесін жетілдіруге, төлемдерді автоматтандыруды және өндеуді жеделдетуді қамтамасыз етуге мүмкіндік берген және ықтимал болашақ интеграциялар үшін алғышарттар жасайтын банктік шот нөмірінің және ISO 13616: IBAN мен ISO 9362: BIC банктік сәйкестендіру кодының халықаралық стандарттары енгізілді.

Қазақстанның төлем инфрақұрылымы үшін Банкаралық ақша аудару жүйесінің және Банкаралық клиринг жүйесінің стратегиялық маңызы зор. 2020 жылы қолма-қол ақшасыз төлемдердің 92%-ы БААЖ және БКЖ арқылы жүргізілді. 10 жыл ішінде аталған

жүйелер арқылы жүргізілген операциялар көлемі 3,43 есеге, 2010 жылғы 187,7 трлн теңгеден 2020 жылы 645,5 трлн теңгеге дейін өсті. 2021 жылдың 10 айында БААЖ мен БКЖ арқылы 628,6 трлн теңгеге 48,2 млн операция жүргізілді.

5-сурет

БААЖ және БКЖ арқылы жүргізілген төлемдер көлемі (млрд теңге)

Дереккөзі: ҚР Ұлттық Банкінің деректері негізінде.

Соңғы жиырма жылдағы Қазақстанның төлем қызметтері нарығының қалыптасуы мен дамуын қорытындылай келе, Қазақстан Республикасында орталықтандырылған экономикадан қазіргі нарықтық экономиканың барлық субъектілері арасындағы маңызды байланыстырушы буын болып табылатын жоғары технологиялық және сенімді төлем тетігін құруға көшу шеңберінде төлем қатынастарын реформалау бойынша ауқымды жұмыс жүргізілгенін атап өту қажет. Дәйекті әдіснамалық жұмыс, үздік әлемдік практиканы зерделеу, соңғы ақпараттық технологияларды қолдану нәтижесінде Қазақстанда бүгінде Ұлттық Банктің мемлекеттің ақша-кредит саясатын тиімді жүргізуге жәрдемдесетін, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал ететін және халықаралық стандарттардың талаптарына жауап беретін ұлттық төлем жүйелері жұмыс істейді.

3. Екінші кезең. Бөлшек төлем жүйелерін құру және дамыту

3.1. Карточкалық жүйелер

Карталарды төлем тәсілі ретінде пайдалану 1920-шы жылдары Құрама Штаттарда пайда болды, ол кезде мұнай компаниялары мен қонақ үй желілері сияқты жекелеген фирмалар оларды компанияның сауда орындарында сатып алу үшін клиенттерге бере бастады. Түрлі мекемелерде қолдануға болатын алғашқы әмбебап несие картасын 1950 жылы Diners Club International ұсынды. Саяхат және ойын-сауық картасы ретінде танымал осындай үлгідегі тағы бір картаны 1958 жылы American Express компаниясы жасады. Осы жүйеге сәйкес, кредит карталарын шығарған компания карталарды ұстаушылардан жыл сайынғы комиссияны алып, оларға ара-тұра шоттарын ұсынып отырды. Әлемнің түкпір-түкпірінен жұмыс істейтін сатушылар қызмет көрсеткені үшін кредит картасының эмитентіне шоттардың жалпы сомасынан 4-7% мөлшерінде комиссия төледі.

Бүгінде банктік карталар POS-терминалдар және басқа да онлайн немесе офлайн арналар арқылы қолма-қол ақшасыз есеп айырысу үшін, сондай-ақ банкоматтар арқылы қолма-қол ақшаны және басқа да транзакцияларды алу үшін кеңінен пайдаланылады. Банктер мен қаржы мекемелерін біріктіретін халықаралық карточкалық қауымдастықтарсыз банкаралық және трансшекаралық операциялар мүмкін болмас еді. Карточкалық жүйелер стандарттарды белгілейді, сауда маркасымен карталарды шығару үшін банктер мен басқа да қаржы мекемелеріне лицензия береді, дауларды шешеді, өз қатысушыларына техникалық және операциялық қолдау көрсетеді, сондай-ақ коммерциялық қызметтер көрсетеді, клирингпен және есептермен транзакцияларды

өндеуді жүзеге асырады. Ең ірі төлем жүйелері Visa, MasterCard, American Express, Diners Club болып табылады.

Іс жүзінде карточкалық төлемдердің немесе электрондық ақша аударымдарына негізделген төлемдердің инфрақұрылымының даму деңгейі елдер бойынша ерекшеленеді. Кейбір мемлекеттерде ірі халықаралық карточкалық жүйелер үстем болса, ал басқа мемлекеттерде бәсекелестікті жергілікті және аймақтық төлем жүйелері басым болады. Эмитенттері болып табылатын пластикалық карталарға қызмет көрсету үшін банктер құрған жергілікті төлем жүйелері әрдайым ыңғайлы бола бермейді, өйткені олар басқа жүйелердің карталарын қабылдамайды. Жүйеге қатысушы банктердің карталарымен жұмыс істейтін пластикалық карталардың бірыңғай төлем жүйесіне қажеттілік туындайды. ХХІ ғасырдың алғашқы екі онжылдығы ұлттық карточкалық төлем жүйелерінің құрылуымен ерекшеленді.

2000 жылдардың басында Қытайда әр түрлі коммерциялық банктер түрлі брендтермен төлем карталарын шығарумен және ілгерілетумен дербес айналысты. Қытай Банкі Great Wall картасын, Қытайдың Өнеркәсіптік және коммерциялық банкі - Peony картасын, ал China Construction Bank - Dragon картасын шығарды. 2002 жылға дейін Қытайда бірыңғай карточкалық жүйе немесе ұлттық банк карталары болмаған, сондықтан, банкаралық транзакцияларды өңдеумен, клиринг пен есеп айырысуды ұйымдастырумен коммерциялық банктер айналысқан. 2002 жылғы наурызда банк карталарын өңдеу үшін бірыңғай платформаны құру мақсатында Қытайдың Мемлекеттік кеңес пен Орталық банкі UnionPay компаниясын құрды. Қытайдың банк карталары индустриясындағы басты мекеме бола отырып, UnionPay банкаралық транзакциялар бойынша клиринг пен есеп айырысудың жалпыұлттық жүйесін құрды және іске қосты. Серіктестермен, коммерциялық банктермен және сауда өкілдерімен ынтымақтастықта China UnionPay стандарттар орнатты, бірыңғай қытайлық банк карталарының брендін құрды, оны қолма-қол ақшасыз төлемдер нарығында ілгерілетумен айналысады [1].

2003 жылғы тамызда UnionPay Стандарттау жөніндегі халықаралық ұйым (International Organization for Standardization – ISO) белгілеген «62» - UnionPay картасы эмитентінің сәйкестендіру нөмірінен басталатын нөмірі бар бірінші UnionPay картасын шығарды. 2004 жылғы қаңтарда UnionPay жүйесінің POS-терминалдары Гонконг сатушылары үшін орнатылды, бұл шетелдік экспансияға алғашқы қадам болды. 2004 жылдан бастап UnionPay шығаратын карталар саны қарқынды өсті. 2010 жылы 2,3 млрд UnionPay картасы шығарылды және China UnionPay айналыстағы карталар саны бойынша банк карталарының әлемдік нарығындағы ірі ойыншыға айналды. [1].

Төлем карталарын өңдеу жөніндегі ұлттық жүйенің тағы бір мысалы 2016 жылы Түркияның Банкаралық карталар орталығы (Interbank Card Center – ВКМ) құрған Troy жүйесі болып табылады. ВКМ 1990 жылы карточкалық төлемдер үшін бірыңғай инфрақұрылымды дамыту және ілгерілету мақсатында 13 мемлекеттік және жеке түрік банктерінің серіктестігі нәтижесінде құрылды. Бүгінде банктер ВКМ арқылы өнімдер деңгейінде бәсекелестіктерін тоқтатпай, желілік технологиялар саласында ынтымақтаса алады. Банкоматтардың ортақ платформасы, POS-терминалдарды басқарудың жалпы жүйесі және тікелей Troy картасы ВКМ жұмысының нәтижесі болды. ВКМ қызметінің негізгі бағыттары карточкалық операцияларды өңдеу, Түркияда кредиттік және дебеттік карталар үшін ережелер мен стандарттарды әзірлеу, ішкі қағидалар мен ережелерді қалыптастыру, төлемдер саласында стандарттауды қамтамасыз ету, сондай-ақ халықаралық ұйымдар мен комиссиялармен қарым-қатынастар орнату болып табылады [25].

Troy жүйесі Troy желісіне қатысушы не Troy карталарын шығарумен айналысатын түрік банктерінің қолдауымен іске қосылды. Troy Түркияның 90%-дан астам ішкі транзакцияларына бағдарланған Visa мен MasterCard-тың сенімді жергілікті баламасы болып табылады. ВКМ-ның арқасында түрік банк нарығы жылдам технологиялық өзгерістерге ықпал ете отырып, салыстырмалы түрде фрагменттелмеген күйінде қалды.

Бір төлем жүйесінде жұмыс істей отырып, қатысушылар клиенттерге қызмет көрсету саласында инновацияларды енгізуде жарысады.

Соңғы уақытта Түркияда орташа жылдық өсу қарқыны 30,8%-бен 2016 жылы 30,6 млн картадан 2020 жылы 89,6 млн дейін төлем карталарын пайдаланудың өсуі байқалды. 2024 жылға қарай бұл көрсеткіш 176,3 млн-ға дейін өседі деп күтілуде. Түркия Трой жүйесінің көмегімен 2023 жылға қарай ірі қолма-қол ақшасыз төлем нарығына айналуы жоспарлап отыр. Осы мақсатта түрік қаржы органдары стандартталған ұлттық QR-кодты (2020 жылғы тамызда бекітілген) қоса алғанда, электрондық төлемдерді ынталандыру бойынша басқа да бастамаларды енгізуде [25]. Мұндай бастамалар елдің төлем нарығының жылдам дамуына ықпал етеді.

Ресейде Төлем карталарының ұлттық жүйесін (ТКҰЖ) құру туралы шешім АҚШ санкциялар енгізгеннен кейін қабылданды, соның нәтижесінде Visa және Mastercard халықаралық төлем жүйелері ресейлік банктердің клиенттерінің карталарына қызмет көрсетуді тоқтатты. 2014 жылы ТКҰЖ іске қосылғаннан кейін халықаралық төлем жүйелерінің карталары бойынша барлық ішкі төлемдер Ресей аумағында өңделе бастады.

2015 жылға қарай мүлдем жаңа қаржы институтының үздіксіз жұмысын қамтамасыз ету үшін қажетті құқықтық негіздер құрылды. Төлем қызметтерінің операторларына қатысты Ұлттық төлем жүйесі туралы заңда және нормативтік актілерде енгізілген талаптар есеп айырысу, операциялық және төлем клиринг орталықтарын Ресей шегінде болуға міндеттейді. Бұл оқшауланған төлемдердің сыртқы саяси әсерлерден тәуелсіздігін және мемлекет шекарасы шегіндегі барлық ақпараттың сақталуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. 2015 жылдың соңында ұлттық төлем жүйесін дамытудың жаңа кезеңі басталды, дәл осы кезеңде «Мир» ұлттық төлем картасы шығарылды.

Ресейде ұлттық төлем құралдарын алға ілгерілету әр түрлі бағыттарда жүргізіледі. Біріншіден, қызмет көрсету бірден екі төлем жүйесімен жүзеге асырылатын, яғни екі процессінгік орталыққа қосылған «кобейджингік» карталарды шығару іске асырылуда. Бүгінгі таңда «Мир» - Maestro, «Мир» - JCB, «Мир» - UnionPay, «Мир» - MasterCard, «Мир» - American Express брендтері аясында екіжақты карталар шығарылуда. Сонымен қатар, Ресей Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) елдерімен төлем кеңістігін құру және дамыту бағытында белсенді жұмыс істеуде. ТКҰЖ ЕАЭО елдерінің ұлттық төлем жүйелерімен бірлескен күш-жігерімен технологиялық сервистерді дамытып қана қоймай, сонымен қатар оның аясында банктердің инфрақұрылымдарында ұлттық төлем карталарын өзара, кросс-жүйелік қабылдау қамтамасыз етілетін платформаларды әзірлейді. Мәселен, 2017 жылғы шілдеде Ресей мен Арменияның ұлттық төлем жүйелерін ықпалдастыру табысты жүзеге асырылды, нәтижесінде Ресейде Armenian Card (ArCa) армян карталарына және Арменияда ресейлік «Мир» карталарына қызмет көрсету мүмкін болды [12].

Ұлттық карточкалық жүйелерді табысты енгізудің бір мысалы Үндістан болып табылады. Үндістанның бөлшек сауда төлемдері саласы 2012 жылы Үндістан Ұлттық төлем корпорациясы (National Payments Corporation of India – NPCI) іске қосқан RuPay карточкалық төлемдердің жергілікті жүйесінің арқасында дамыды. NPCI өз кезегінде Үндістан Резервтік банкінің және Үнді банктері қауымдастығының (IBA) басшылығымен және қолдауымен елдегі бөлшек төлем жүйесін ілгерілету үшін бірлескен ұйым ретінде құрылды. NPCI акционер ретінде 10 негізгі құрылтайшы банктен бастады. Бүгінгі күнде NPCI акционерлерінің саны 67, оның ішінде 11 мемлекеттік банк, 19 жеке банк, 5 шетелдік банк, 10 кооперативтік банк, 7 өңірлік ауылдық банктер бар. NPCI коммерциялық емес төлем компаниясы бола тұра, қатысушы банктер мен олардың клиенттерінің мүддесі үшін жұмыс істейді, бөлшек электрондық төлемдердің өсіп келе жатқан көлемін өңдейтін пан-үнді жүйелерінің жұмысы үшін инфрақұрылым жасайды. Үндістан банктері RuPay ұй карточкалық жүйесін қолдана отырып, трансұлттық төлем компанияларына жоғары комиссиялар төлемейді [19].

2016 жылғы демонетизациясы, сондай-ақ RuPay дебеттік және кредиттік карталарын шығару нәтижесінде, әсіресе, картамен төлем бес жыл бұрын жаңалық болған Үндістанның ауылдық аймақтарында пайдаланушылар саны артты. 2017 жылы RuPay карталарының үлесі Үндістанда шығарылған карталардың жалпы санының тек 15% ғана құрады. Алайда бүгінгі таңда 1200 банк шамамен 635 млн карта шығарған, Үндістанның әрбір екінші тұрғынында RuPay картасы бар. Осылайша, 2021 жылы RuPay карталарының нарықтық үлесі шығарылған карталардың жалпы санынан 60%-дан астамға дейін өсті [19].

Өткен жылдар ішінде NPCI бөлшек сауда төлемдерінің жүйелері, соның ішінде RuPay, бүкіл ел бойынша кеңінен танылды және басқа елдерде үлкен қызығушылық тудырды. NPCI төлем өнімдерін шетелде тарату мақсатында 2020 жылғы сәуірде International Payments Limited (NIPL) еншілес компаниясы құрылды. NIPL-дің негізгі міндеті - RuPay мен UPI-ді интернационалдандыру. Бүгінде Үндістаннан тыс жерлерде RuPay карталары Union Pay (Қытай), JCB (Жапония), NETS (Сингапур), BC Card (Оңтүстік Корея), Elo (Бразилия) және DinaCard (Сербия), Discover және Diners Club Internater сияқты төлем жүйелерімен серіктестікте шығады [19].

3.2. Жылдам төлемдер жүйелері

Бүкіл әлем бойынша жылдам төлемдер жүйелерін пайдалануды соңғы уақытта төлем жүйелерін реформалау саласындағы ең маңызды кезеңдердің бірі деп атауға болады. Дүниежүзілік банк тобы дайындаған есеп қазіргі уақытта 60-қа жуық елде жылдам төлемдер жүйелерінің бар екенін көрсетті [13]. Барлық елдер үшін басты қағидат өзгеріссіз қалады, ол – 24/7 нақты уақыт режимінде ақша аударымдарын қамтамасыз ету. Орталық банктер Еуропалық одақтағы TARGET Instant Payment Settlement (TIPS), Гонконгтағы Faster Payment System (FPS), Мексикадағы Cobro Digital (CoDi), Бразилиядағы PIX сияқты жылдам төлемдер жүйелерінде негізгі операциялық рөлді атқарады. Бұдан басқа, кейбір елдерде жылдам төлемдер жүйесіне ұқсайтын төлем жүйелері бар, бірақ олар Төлемдер және нарықтық инфрақұрылым жөніндегі комитеттің анықтамасына сәйкес «жылдам төлемдер» ретінде жіктелмейді: «жылдам төлемдер деп төлем туралы хабарламалар және төлем алушының қолма-қол ақша қаражатына түпкілікті қолжетімділігі нақты уақыт режимінде немесе нақты уақытқа жақын тұрақты негізде жүзеге асырылатын төлемдер ретінде айқындалады» [13].

Түрлі зерттеулер жылдам төлемдер жүйелерін пайдаланудың әртүрлі юрисдикцияларда едәуір өзгеше болып келетінін көрсетеді. Бұл айырмашылықтар жаңа жүйелердің пайда болуына қарай көбейе береді, ол әртүрлі жағдайларға, қажеттіліктерге, жеке және мемлекеттік міндеттерге байланысты.

FPS (Faster Payments Service – жылдам төлемдер жүйесі) – қысқа уақыт ішінде (операциялық күн бірнеше сағаттан тұрады) жекелеген шағын төлемдер жасауға арналған Британдық банкаралық жүйе. Жүйе банкаралық есеп айырысу нарығында бәсекелестікті қолдау үшін BACS⁸ жүйесіне балама ретінде құрылған. Аталған жүйелердің инфрақұрылымы функционалы жағынан ұқсас және оларға VocaLink компаниясы қызмет көрсетеді

Өзара есеп айырысу күніне 3 рет жүзеге асырылады. Көп жағдайда транзакция екі сағатқа дейін созылады, бірақ бұл мерзімге кепілдік берілмейді. Операцияның ең көп сомасы – 250 мың фунт стерлинг (қаржы институттары өз шешімі бойынша барынша қатаң шектеулер қоя алады). Төлем идентификаторы ретінде ұялы телефон нөмірі қолданылады. 2011 жылғы қарашада 24/7 жұмыс режиміне өту операциялар көлемінің айына 27 млрд доллардан 2012 жылғы маусымда 60 млрд АҚШ долларына дейін өсуін қамтамасыз етті.

⁸ The Bankers Automated Clearing Services - сомаларды шоттарға тікелей есепке алу немесе чектерді немесе басқа қағаз тасымалдағыштарды пайдаланбай оларды шоттан есептен шығару арқылы жүйе қатысушыларының өкіміне сәйкес кредиттік және дебеттік хабарламаларды электрондық есепке алу

5 және 6-суреттерде FPS жүйесіндегі 2020 жылғы қыркүйек – 2021 жылғы тамыз аралығындағы операциялардың саны мен көлемі көрсетілген. 2020 жылы FPS жүйесі бір жылда өңделген төлемдердің ең көп саны бойынша рекорд орнатты. 2020 жылы 2,8 трлн АҚШ доллары сомасында (2019 жылы 2,6 трлн АҚШ доллары) 2,9 млрд төлем өңделді.

TARGET Instant Payment Settlement (TIPS) – бұл ЕОБ 2018 жылғы қарашада қолданысқа енгізген төлем жүйесі. Жүйе төлем қызметтерін жеткізушілердің өз клиенттеріне нақты уақыт режимінде және тәулік бойы, жылдың әр күнінде төлем жүргізуге мүмкіндік беруіне жағдай жасайды. TIPS арқылы жеке және заңды тұлғалар жергілікті банктің жұмыс істейтін уақытына қарамастан бірнеше секунд ішінде өз араларында ақша аудару алады. Қазіргі уақытта TIPS төлемдерді тек еуромен жасайды. Бірақ 2022 жылғы мамырдан бастап TIPS Швед крондарымен мезеттік төлемдерді қолданысқа енгізуді жоспарлап отыр.

Жүйенің ерекшеліктері:

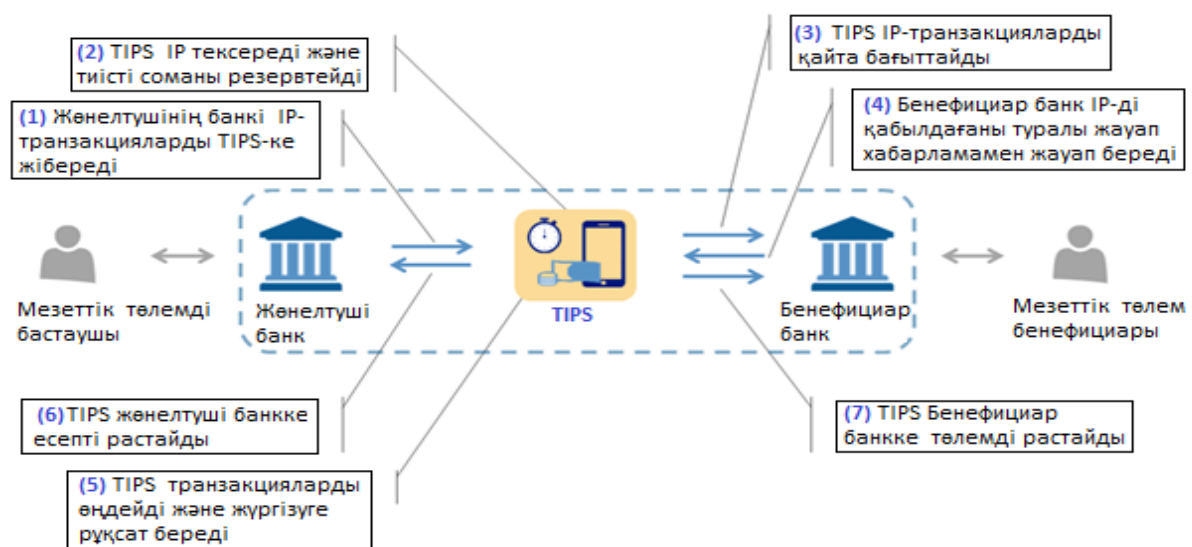
- евромен бірыңғай төлем аймағы – SEPA: евромен жасалатын жекелеген төлемдердің интеграцияланған нарығы;
- SEPA (SCT Inst) кредитті мезеттік аударуға – жалпы еуропалық мезеттік төлемдер схемасына негізделген;
- TARGET2 сервисін кеңейту ретінде әзірленген;
- төлем қызметтері туралы директива (PSD 2) банктік емес төлем провайдерлеріне (PIS - төлемдерін бастау жөніндегі қызметтердің провайдерлері және AIS – шоттар үшін ақпараттық қызметтер провайдерлері) есік ашады;
- төлемдер жүргізу жылдамдығы.

Банктердің осы жүйеге қатысуға қызығушылығын арттыру мақсатында мынадай баға белгілеу құралдары қолданылды:

- баға шығындарды толық өтеу қағидаты бойынша коммерциялық емес негізде жұмыс істейді;
- шотты қосу немесе оған қызмет көрсету үшін ақы төлемейді;
- 2020 жылғы қарашаға дейін мезеттік төлем транзакциясының бағасы 0,20 еуро (0,002 еуро) деңгейінде белгіленеді;
- 2019 жылдың соңына дейін TIPS жүйесінің әрбір қатысушысы жасаған алғашқы 10 млн төлем тегін болады.

7-сурет

TIPS жүйесіндегі төлем жүргізу схемасы

Жүйеге қатысатын банктер өз өтімділігінің бір бөлігін ондағы орталық банкте ашылған арнайы шотта кейінге қалдыра алады, одан мезеттік төлемдер жүргізілуі мүмкін. TIPS шотын TARGET2 жұмыс істеген уақытта ғана толтыруға болады.

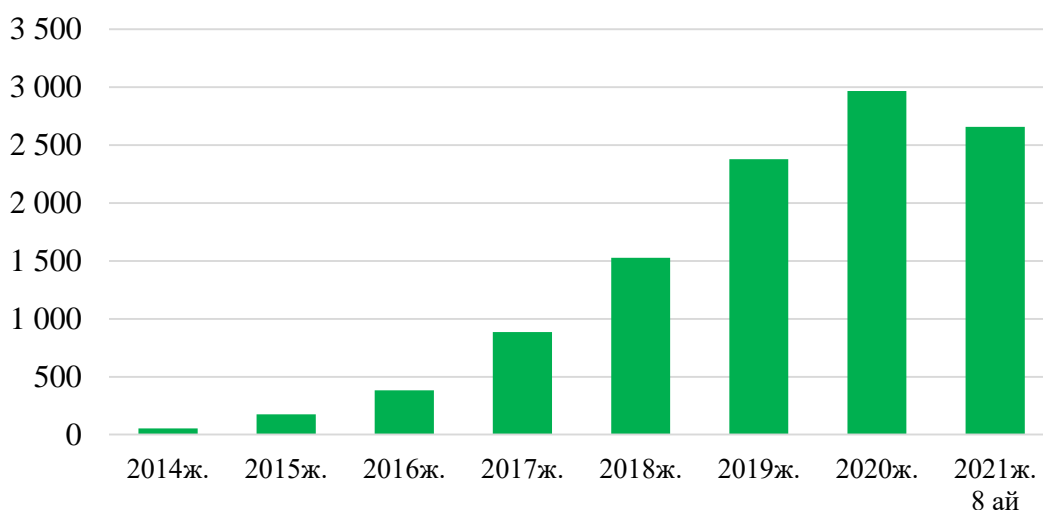
TIPS жүйесіндегі есеп айырысулар орталық банктің ақшасы арқылы жүзеге асырылатын болғандықтан, TIPS жүйесіне қатысу орталық банктің ақшасына қол жеткізу құқығына байланысты болады. Осы себептен, TIPS жүйесінде еуромен шот ашу үшін банк TARGET2-ге қатысу кезіндегідей критерийлерге сәйкес келуі тиіс.

TIPS жүйесіне қатысушының шотында транзакцияны жүзеге асыру үшін жеткілікті ақша болған жағдайда ғана төлемдер жасалады, ондай болмаған жағдайда транзакция (есеп айырысу үшін қаражат кепілдігі) қабылданбайды.

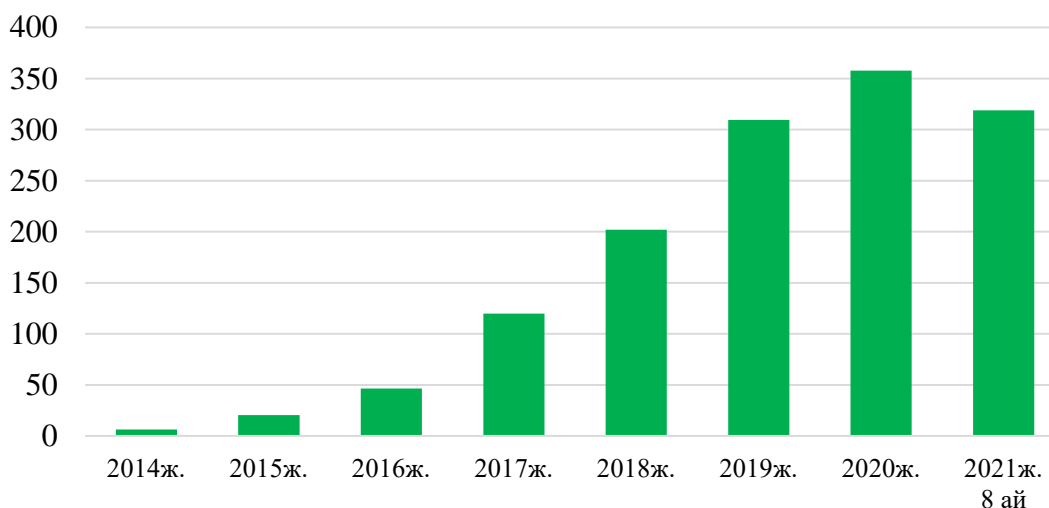
Үндістан IMPS (Immediate Payment Service – жылдам төлемдер сервисі) - ұялы телефон, интернет және өзіне-өзі қызмет көрсету терминалдары арқылы 24/7 режимінде ақша аударуға мүмкіндік беретін банкаралық мезеттік электрондық аударымдар жүйесі. Өзара есеп айырысулар күніне 3 рет жүзеге асырылады. 641 банк жүйеге қатысушылар болып табылады. Бұл жүйенің ерекшелігі - оның көп арналы болуы (төлем терминалдарын, ұялы телефон мен интернетті пайдалана отырып, төлемдер жасауға болады), SMS арқылы операцияның расталуы [16]. 2010 жылы жүйенің іске қосылуы халықтың қолма-қол ақшамен төлем жасаудан қолма-қол ақшасыз төлем нысандарына көшуі кезінде маңызды рөл атқарды (2010 жылы Үндістан тарихында алғаш рет қолма-қол ақшамен жасалатын операциялар көлемі қолма-қол ақшасыз жасалатын операциялар көлемінен артта қалды). Қазіргі уақытта жүйенің тұрақты өскені көрінеді және жекелеген төлемдер бойынша Үндістандағы аса қажетті жүйелердің бірі болып табылады (8, 9-суреттер). Мәселен, соңғы 7 жыл ішінде IMPS-тегі операциялар көлемі 55 еседен астам өсті (2014 жылы 6 млрд АҚШ доллары және 2020 жылы 357,8 млрд). 2021 жылы 8 ай ішінде IMPS арқылы 318,8 млрд АҚШ доллары сомасына 2,7 млрд операция өңделді, бұл 2020 жылғы осындай кезеңмен (2020 жылғы 8 ай ішінде 212,2 млрд АҚШ доллары) салыстырғанда 50%-ға артық [16].

8-сурет

2014 -2021 жылдар аралығындағы IMPS-тегі операциялар саны

Дереккөзі: Үндістанның Резервтік банкінің деректері негізінде.

2014 -2021 жылдар аралығындағы IMPS-тегі операциялар көлемі

Дереккөзі: Үндістанның Резервтік банкінің деректері негізінде.

IMPS жүйесінің құрауыштарының бірі – UPI (Unified Payment Interface – Бірыңғай төлем интерфейсі) де – бұл онлайн төлемдерді жүргізуді оңайлатуға арналған стандартты API негізіндегі жылдам төлемдер жүйесі. Үндістанның Ұлттық төлем корпорациясы Үндістанның Резервтік банкінің қолдауымен қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту мақсатында UPI жүйесін қолданысқа енгізді.

Жүйеде тіркеу Aadhaar (Үндістан азаматтары мен резиденттерін сәйкестендіру жүйесі, оның көмегімен азаматтың бірегей жеке нөмірі беріледі), кредиттік немесе дебеттік картаның нөмірі немесе банктік шот нөмірі арқылы жүзеге асырылады. Жүйеде UPI бірегей идентификаторы пайдаланылады, ол қажет болғанда әрбір транзакция үшін жасалуы мүмкін және төлемдер жеңілдетілген деректемелер бойынша (UPI бірегей идентификаторы бойынша) жүзеге асырылады, ол Үндістанның Indian Stack деген атпен танымал әртүрлі инфрақұрылымдық жүйелерінің ашық API жиынтығының бөлігі болып табылады [16].

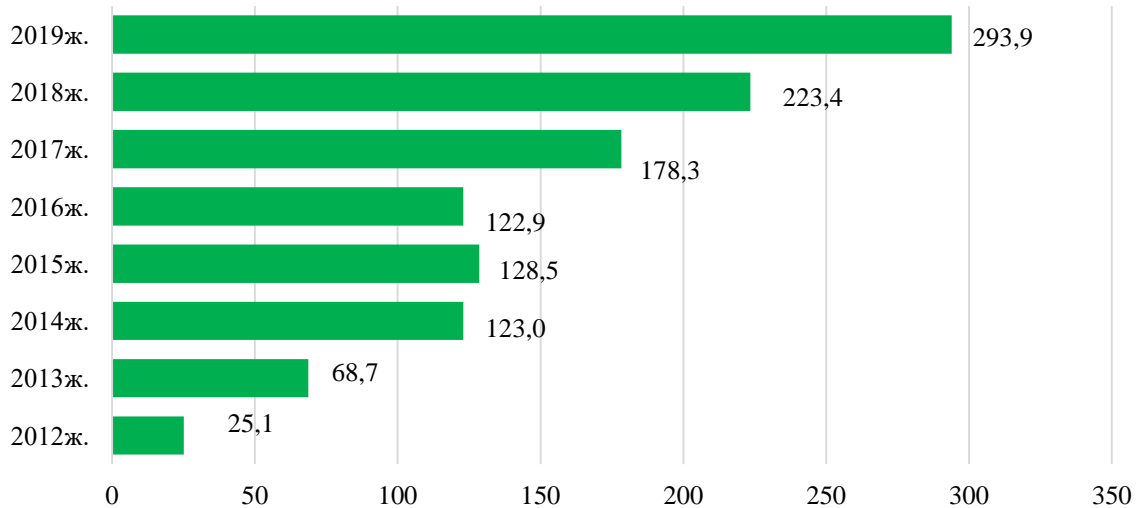
Нигерияда 2009 жылдан бастап қолма-қол ақшасыз төлемдер үлесін арттыру бойынша жұмыс жүргізілді. Нигериядағы NIBSS Instant Payments (NIP) жылдам төлемдер жүйесі 2011 жылы қолданысқа енгізілді. 2013 жылы ел тарихында алғаш рет қолма-қол ақшасыз операциялар көлемі қолма-қол ақшамен жасалатын операциялар көлемінен (төлем терминалдары мен чектерді пайдалана отырып) асып, 11 трлн АҚШ долларын құрады [18].

2009 жылдан бастап қаржылық реттеуші төлем жүйелерін реформалаумен айналысты. 2009 жылы мобильді ақша операторларын реттеу енгізілді. Бір жылдан кейін ұлттық switching платформасы іске қосылды, 2011 жылы – NIP іске қосылды. 2012 жылы қолма-қол ақшамен операцияларға шектеу қоятын және банктерден халықты үйретуге науқандар өткізуді және инкассаторлық қызметтер көрсетуді тоқтатуды талап ететін «қолма-қол ақшаны алып тастау» саясаты қабылданды [18]. Келесі жылы банк агенттерінің өкілеттіктері кеңейтілді. 2014 жыл банктермен бірлесіп биометриялық сәйкестендіру платформасын іске қосумен, 2015 жыл – мобильді ақша операторлары бөлігінде реттеушілік нормаларды күшейтумен, сондай-ақ «кэшбэк» сыйақылар бойынша стандарттарды әзірлеумен танымал болды. 2017 жылдан бастап төлемдерді NIP-тегі QR-кодты және ұялы телефон нөмірін пайдалана отырып өңдеу мүмкін болды [18]. 10-суретте 2012 жылдан бастап 2019 жылға дейінгі аралықтағы NIP операцияларының көлемі көрсетілген. 2019 жылы NIP арқылы 294 млрд АҚШ доллары сомасында операциялар жүргізілді, бұл 2018 жылға қарағанда 2,4 есе көп. Нигерияда 2019 жылы жүргізілген

электрондық төлемдердің жалпы көлеміндегі NIP үлесі 23,8%-ды құрайды (2019 жылы электрондық төлемдердің жалпы көлемі – 1,2 трлн АҚШ доллары).

10-сурет

NIP-тегі операциялардың көлемі (млрд АҚШ долларымен)

Дереккөзі: Нигерия Орталық банкінің деректері негізінде.

Австралия жылдам төлемдер жүйесін әзірлеуге және енгізуге ең соңында кіріскендердің бірі болды, дегенмен, бұл жағдай оған тиімді болды, басқа елдердің тәжірибесін және жетекші қаржы институттарының ұсыныстарын қолдануға мүмкіндік берді. NPP Australia Limited (NPPA) компаниясы басқаратын және оған тиесілі Австралияның жаңа төлем платформасы (New Payments Platform - NPP) негізінен жылдам төлемдерге арналған клирингтік жүйені білдіреді. NPPA акционерлері – тоғыз банк, үш агрегатор (олар шағын ұйымдарға қосылуды қамтамасыз етеді) және Резервтік банк жүйенің тікелей қатысушылары болып табылады [14].

NPP инфрақұрылымы мыналарды қамтиды:

- клиринг туралы және қатысушылар арасындағы, сондай-ақ қатысушылар мен Fast Settlement Service (жылдам есеп айырысу жүйесі) арасындағы төлемдер бойынша есеп айырысулар туралы хабарламалар жіберілетін желі;

- әр қатысушының экожүйесінде орналасқан төлем шлюздері, олар желі арқылы транзакцияларды ауыстыруды/транзакциялар свитчингін жеңілдетеді;

- клиенттерге телефон нөмірі, электрондық поштасының мекенжайы немесе бизнес сәйкестендіру нөмірі сияқты жеңілдетілген идентификатормен өзінің банктік аккаунтын байланыстыруға мүмкіндік беретін PayID төлем қызметі.

Резервтік банк 24/7 нақты уақыт режимінде NPP-тен төлем жасалуы үшін құрған және өзі басқаратын жылдам есеп айырысу жүйесі (Fast Settlement Service – FSS) NPP сервисіне қолдау көрсетеді. Төлем NPP арқылы басталған кезде, төлеушінің банкі алдымен алушының банкінен төлемді алу мүмкіндігі туралы растау алады, содан кейін ақшаны аударады. Осы растауды алғаннан кейін төлеушінің банкі FSS-ке есеп айырысуға сұрату жібереді және шотта қаражат жеткілікті болған кезде транзакция бойынша есеп айырысу FSS арқылы жүзеге асырылады, ал растау төлеуші банкке және алушының банкіне жіберіледі. Мұның бәрі бірнеше секунд ішінде болады [14].

Кейбір жағынан, австралиялық жүйе жылдам төлемдер жүйелерінің алдыңғы қатарында тұр. Жүйені дамытудың кейінірек басталуы шетелдік тәжірибеден сабақ алуға және қазіргі кездегі функцияларды қосуға мүмкіндік берді. Іске қосылғаннан кейінгі екі жыл ішінде NPP және FSS 91 ұйымның клиенттеріне 24/7 режимінде жылдам төлемдер

жасауға мүмкіндік берді. 2020 жылғы қаңтарда тіркелген PayID бар 4,1 млн пайдаланушы күніне орта есеппен 1 млрд АҚШ доллары сомасына 1,1 млн төлем жүргізді. NPP қазіргі уақытта дамып келе жатқан бірқатар мүмкіндіктерді ескере отырып, жаңа төлем қызметтері мен инновацияларды ұсынуды жалғастырады деп күтілуде.

3.3. Траншекаралық төлемдер

Траншекаралық төлемдер мемлекет пен шаруашылық жүргізуші субъектілер үшін де, жеке тұлғалар үшін де қажет. Тұрақты инновациялар ел ішінде жасалатын ішкі төлемдерді (Domestic payments) тиімдірек етсе де, траншекаралық төлемдер әлі де баяу, қымбат және ашық емес.

Жылдам төлем жүйелерінің кеңінен енгізілуіне және дамуына қарамастан, көптеген елдерде бүгінде шетелге ақша жіберу көп уақыт пен шығындарды қажет етеді. Осы мәселені шешу үшін бірнеше жыл бұрын Оңтүстік-Шығыс Азияның бірнеше елдері реттеушілер, төлем жүйелері операторлары, банкирлер қауымдастықтары мен банктер бірлескен жұмысты бастады. 2021 жылғы 29 сәуірде Таиланд Банкі мен Сингапурдың ақша-кредит басқармасы бірлескен мәлімдемесінде әлемдегі алғашқы PromptPay-PayNow траншекаралық жылдам төлемдер жүйесін іске қосу туралы айтты [24]. Сингапурдың PayNow жүйесі мен Таиландтың PromptPay қосылуының нәтижесінде екі елдің қатысушы банктерінің клиенттері күн сайын елдер арасында тек ұялы телефон нөмірін қолдана отырып, 1000 Сингапур долларына немесе 25000 батқа (750-800 АҚШ доллары) ақша аударып алады.

Процесс пайдаланушыдан әдеттегі аударымдағыдай алушының толық аты-жөні және банк деректемелері сияқты жолдарды толтыруды талап етпейді. Аударымдар бірнеше минут ішінде жасалады, бұл траншекаралық ақша аударымдары бойынша шешімдердің көпшілігі үшін қажет 1-2 жұмыс күнімен салыстырғанда айтарлықтай жақсаруды білдіреді. Комиссия аударым көлеміне байланысты 3-5% құрайды, бұл аударым қызметтерінің орташа мөлшерлемелерінен едәуір төмен (шамамен 11%). Сонымен қатар, ақша жөнелтушілер өз қаражаттарын жібергенге дейін валюта айырбастау үшін қолданылатын комиссиялармен таныса алады, бұл ретте бағамдар нарықтық бағамдармен салыстырылатын болады.

Осылайша, іске қосылған сервис траншекаралық аударымдар саласындағы бұрыннан келе жатқан проблемаларды, атап айтқанда, транзакцияны жүзеге асыру үшін ұзақ уақыт пен жоғары шығындарды тиімді шешеді.

PayNow және PromptPay жүйелерінің интеграциясы Таиланд пен Сингапурдың орталық банктерінің осы бағыттағы үлкен жұмысының бастамасы ғана болып табылады, олардың ортақ мақсаты – осы екіжақты байланысты бүкіл өңір бойынша бөлшек сауда төлем жүйелерінің желісіне дейін кеңейту үшін Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттері қауымдастығының (ASEAN) басқа да серіктестерін тарту. Команда қатысушыларды тарту және кәсіпорындар арасындағы транзакцияларды жеңілдету үшін лимиттерді арттыру бойынша жұмыс істейді. Бүгінгі PayNow (FAST негізінде жұмыс істейтін) және PromptPay жүйелерінің бірігуі жақсартылған цифрлық төлемдер жолындағы тағы бір маңызды кезеңді білдіреді. PayNow-PromptPay жүйелерінің бірігуі 2019 жылы басталған ASEAN Payment Connectivity бағдарламасы шеңберіндегі ынтымақтастықтың негізгі элементі болып табылады және Үлкен жиырмалықтың (G20), Қаржылық тұрақтылық жөніндегі кеңестің және неғұрлым жылдам, арзан және ашық траншекаралық төлемдерді қамтамасыз ету жөніндегі стандарттарды белгілейтін басқа да халықаралық органдардың күш салуымен тығыз байланысты.

Траншекаралық платформаны алға жылжыту үшін Халықаралық есеп айырысу банкі және Сингапурдың валюталық басқармасы Project Nexus деп аталатын жоспарды жариялады, онда әр түрлі елдер клиенттерге ұялы телефондары немесе басқа гаджеттер арқылы траншекаралық аударымдарды лезде және қауіпсіз жүзеге асыруға мүмкіндік бере отырып, өздерінің бөлшек төлем жүйелерін бірыңғай траншекаралық желіге қалай

толығымен біріктіре алатындығы сипатталған [4]. Ол PayNow сингапурлық жүйесі мен таиландтық PromptPay сәтті қосылу тәжірибесіне және Үндістанның Ұлттық төлем корпорациясының (NPCI) Unified Payments Interface (UPI) жүйесін әзірлеу және пайдалану тәжірибесіне негізделген.

Project Nexus жоспары талаптардың сақталуын үйлестіруге, валюталарды конвертациялауға, хабарларды аударуға және барлық қатысушылар арасындағы төлемдерді реттеуге арналған «Nexus шлюздерін» құруды қарастырады. Бұл шлюздер техникалық стандарттардың, функциялардың және операциялық нұсқаулықтардың жалпы жиынтығына негізделеді. Жоспарға Nexus схемасы да кіреді, ол бөлшек сауда жүйелеріне, банктерге және желі арқылы трансшекаралық төлемдерді жүзеге асыру үшін төлем қызметтерін жеткізушілерге арналған басқару құрылымын және ережелер жиынтығын белгілейді. Nexus жобасында төлем жүйелері үшін интернет-протоколдардың баламасын жасауға күш салынған, яғни кез келген ел белгілі бір техникалық және басқарушылық талаптарды қабылдау арқылы қосыла алатын модель. Nexus жоспарына сәйкес, мүше елдер трансшекаралық төлемдердің кең желісіне қол жеткізу үшін тек бір рет Nexus хаттамаларын қабылдауы керек [17]. Бұл елдердің әр юрисдикциямен екі жақты негізде төлем байланыстарын келісу қажеттілігін жояды.

Еуропада одақ елдерінің төлем жүйелерін біріктіру және трансшекаралық төлемдерді жақсарту бағыты бойынша жұмыс істейді. Бүгінгі таңда 19 мүше мемлекет еуроны өз валютасы ретінде пайдаланады, ал 2007 жылғы Төлем қызметтері туралы директива (Payment Services Directive) тұтынушылар мен кәсіпорындарға 33 елде бірдей талаптарда еуромен төлем жасауға мүмкіндік беретін бірыңғай еуропалық төлем аймағын (Single Euro Payments Area) орнатты.

2020 жылғы шілдеде Германия, Франция, Испания, Бельгия және Нидерландыдан келген 16 банктен тұратын топ бастапқы PEPSI - Pan-European Payment System Initiative деп аталған Еуропалық төлем бастамасын (European Payments Initiative – EPI) іске қосу жоспарлары туралы жариялады [9]. Төлем бастамасының мақсаты төлем картасы мен цифрлық әмиянды қоса алғанда, бүкіл Еуропа бойынша тұтынушылар мен сатушылар үшін бірыңғай төлем шешімін құру және енгізу болып табылады. Осы екі өнімнің көмегімен бөлшек сауда операцияларының барлық түрлері: POS-терминалдар арқылы төлемдер, электрондық және мобильді коммерция транзакциялары, банкоматтар арқылы қолма-қол ақша алу және картадан картаға аударымдар (P2P) жүзеге асырылады. EPI төлем бастамасы 2018 жылдың соңында іске қосылған Target Instant Payment Settlement (TIPS) Еуропалық төлем жүйесіне негізделеді, оның көмегімен төлем қызметтерін жеткізушілердің тұтынушыларына нақты уақыт режимінде 24/7 ақша аударымдары қолжетімді болды [2].

EPI бастамасының маңызды стратегиялық мақсатын ескере отырып, оны Еуропалық орталық банк (ЕОБ) және Еуропалық комиссия қолдады. Әзірленген жүйе еуропалық төлем кеңістігіндегі екі маңызды мәселені – бөлшек еуропалық төлем жүйелерінің бөлінуін, сондай-ақ жүйенің қауіпсіздігі мен тәуелсіздігін шешуге арналған. Кейбір Еуропа елдерінде Еуропалық Одаққа мүше басқа елдердің карталарын қабылдамайтын ұлттық төлем жүйелері жұмыс істейді. Сондай-ақ, цифрландырумен төлем қызметтері нарығында тек ұлттық деңгейде қол жетімді мобильді әмияндар сияқты инновациялық өнімдер пайда болуда. EuroCommerce қауымдастығының деректері бойынша, Еуропадағы бес транзакцияның төртеуін Американың Mastercard және Visa компаниялары өңдейді. АҚШ компанияларының еуропалық төлем кеңістігінде үстемдігі тұтынушылар мен сатушыларға жоғары комиссияларды кедергісіз орнатуға мүмкіндік береді. EPI командасы әзірленген жүйе Visa және MasterCard халықаралық төлем жүйелерін, сондай-ақ танымал болып келе жатқан Қытай төлем желілерін (UnionPay, WeChat Pay) алдыңғы позициядан ығыстырып, Еуропалық Одақтың қолма-қол ақшасыз төлемдер нарығының ландшафтын өзгертуге мүмкіндік береді деп күтуде [9].

Жасаушылар бұл жүйе шектеулі режимде 2022 жылы функционалдылықты біртіндеп кеңейте отырып жұмыс істей бастайды деп жоспарлап отыр. 2021 жылдың соңына дейін еуропалық нарық қатысушылары, банктер немесе банк қауымдастықтары, сондай-ақ басқа да төлем қызметтерін жеткізушілер өтініш бере алады және байланыс желісіне қосыла алады. Қазіргі таңда Еуропаның 7 елінен 31 еуропалық банк және кредиттік ұйым, сонымен бірге 2 жетекші сыртқы эквайер – Nets неміс компаниясы және Францияның Worldline компаниясы ЕРІ тартылған. Жобаға қатысушылардың өсіп келе жатқан саны транзакциялар көлемінің ұлғаюына, сондықтан, транзакция шығындарының азаюына ықпал етеді, ол инновациялар үшін ресурстар салуға ықпал етеді. Сарапшылар жүйені сәтті енгізу үшін бірнеше млрд еуро қажет болады деп есептеді, қазіргі уақытта инвестициялар тек 30 млн еуроны құрады [2].

3.4. Ұлттық төлем жүйесін дамыту бағдарламасы

Елдің қаржылық және төлемдік экожүйесін дамыту мен трансформациялау орталығында орталық банктер тұр. Соңғы нәтиже тек технологияға ғана емес, жүзеге асырылатын шаралар мен нарық құрылымына да байланысты.

Нарықты дамыту үшін цифрлық төлемдер инфрақұрылымын дамыту, Қазақстанда үздік халықаралық тәжірибелер негізінде жаңа өнімдерді енгізу бойынша нақты іс-қимылдарды айқындау және қадамдарды тиімді іске асыру өте маңызды болып қала береді.

Сонымен, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2020 жылғы 30 қарашадағы №133 қаулысымен бекітілген Ұлттық төлем жүйесін дамыту бағдарламасын іске асыру бойынша жұмыстар жүргізуде. Бағдарлама елдің төлем нарығының кешенді дамуын көрсететін жүйелік құжат болып табылады. Ұсынылып отырған бастамалар төлем қатынастарының барлық субъектілерінің – реттеушінің, банктердің, мемлекеттік органдардың, банктік емес ұйымдардың қызметіндегі өзгерістерді қозғайды.

Бағдарлама төлем нарығындағы өзекті мәселелерді жоюға мүмкіндік беретін шаралар қабылдауға және шешімдерді іске қосуға бағытталған және Лездік төлемдер жүйесі және Төлем карточкаларының банкаралық жүйесі сияқты құрамдастарды енгізу арқылы ұлттық төлем жүйесін дамытуды көздейді.

Лездік төлемдер жүйесі – бұл алушының пайдасына ақшаны лезде аудара отырып, жеңілдетілген деректемелер (QR-код, ұялы телефон нөмірі және басқалары) бойынша нақты уақыт режимінде жылдам төлемдер жүргізуге арналған банкаралық жүйе. Жүйе 24/7 режимінде жылына 365 күн жұмыс істейді.

Ұлттық төлем инфрақұрылымының екінші құрамдасы – Төлем карточкаларының банкаралық жүйесі ел ішінде карточкалық операцияларды өңдеуге бағытталатын болады. Қазіргі таңда халықаралық төлем жүйелерінің карточкаларымен операциялардың 90%-дан астамы Қазақстанның ішінде өтуде. Осы жүйені енгізу есебінен елішілік операциялардың үздіксіздігі мен тоқтаусыз жұмыс істеуі қамтамасыз етіледі.

Сондай-ақ, Бағдарлама шеңберінде нарық қатысушыларының операциялық өзара іс-қимылын стандарттауға және қамтамасыз етуге бағытталған шаралар көзделген (QR код форматын біріздендіру, ISO 20022 қаржылық қатынастардың халықаралық стандарты форматына көшу, Open API мен Open Banking дамыту).

4. Қорытынды

Көп жылдық тәжірибе көрсеткендей, ұлттық төлем жүйелерінің даму векторы бұрын банк секторындағы коммуникациялық технологиялар мен мемлекеттік саясаттың тарихи қалыптасқан моделіне қатты тәуелді болған.

Тарихи деректер негізінде ұлттық жүйелерді реформалау жөніндегі әлемдік тәжірибені 2 негізгі кезеңге бөлуге болады. 1970 жылдардан бастап орталық орынды ірі және мерзімдік төлемдерді өңдеуді қамтамасыз ететін және оларды жүргізу жылдамдығын

едәуір арттыратын төлем жүйелері алды. Төлем инфрақұрылымын құру және дамыту процесінде RTGS жүйелер есептеу кезінде ұсынылатын айтарлықтай артықшылықтарға байланысты әлемнің көптеген ұлттық төлем жүйелерінде негізгі элемент рөлін атқарды. Технологияның дамуымен RTGS жүйесінің архитектурасы, басқа төлем жүйелері сияқты, жүйеге жаңа талаптар туындаған кезде өзгереді. Қазақстан бұл бағытта ерекшеленбейді. Қазақстанның Ұлттық Банкі төлем нарығын реформалау және Қазақстанның төлем жүйелерін құру жөніндегі жұмыстарды нарықтық қатынастарға көшу және жаңа қаржы жүйесін құру шеңберінде елдің егемендігі жарияланғаннан кейін бастады.

Жүргізілген мақсатты жұмыстың нәтижесінде халықтың, бизнес пен мемлекеттің ақша транзакцияларын жүргізуге қажеттілігін қамтамасыз ететін тиімді төлем инфрақұрылымы қалыптасты. Сонымен, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының аумағында елдің қаржы жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз ететін Қазақстан Ұлттық Банкінің төлем жүйелері (Банкаралық ақша аударымдары жүйесі және Банкаралық клиринг жүйесі) жұмыс істейді.

Бұл ретте халықаралық тәжірибе көрсетіп отырғандай, әлемдік төлем индустриясы экономикадағы, демографиядағы өзгерістерге және клиенттердің төлемдерді жүзеге асырудың неғұрлым жылдам, арзан және дәл құралдарына мұқтаждығына байланысты парадигманың ауысуын бастан кешірді және бастан кешуде. Сонымен, бүкіл әлемде ұлттық төлем жүйелерін реформалаудың жаңа кезеңі бөлшек төлемдер мен ақша аударымдарын жүргізуді қамтамасыз ететін банкаралық жүйелерді құру және енгізу болып табылады. Осылайша, соңғы уақытта халықаралық аренада жергілікті карточкалық операцияларды өңдеу үшін жылдам төлем жүйелері мен ұлттық карточкалық жүйелер құрылуда.

Көптеген елдер бірінен кейін бірі төлем инфрақұрылымдарын жаңғырту жөніндегі бағдарламаларды іске қосты, зерттеулер жүргізу және инновацияларды енгізу жөніндегі бірлескен жобаларды бастады. Жалпыға қол жетімді инфрақұрылымды жеткізушілер ретінде орталық банктер төлем жүйелерінің позициясын жақсарту және нығайту үшін жаңа технологияларды енгізуде. Мысалы, АҚШ-та нақты уақыт режимінде тәулік бойы бөлшек банкаралық қызметтерді ұсынатын FedNow жылдам төлемдер жүйесін құру бойынша жұмыс жасалуда. Англия Банкі цифрлық өзара іс-қимылды қамтамасыз ету үшін жалпы төлем жүйесін жаңартады, мысалы, «токендер» арқылы.

Қазақстанда 2020 жылы Ұлттық төлем жүйелерін дамыту бағдарламасы қабылданды. Аталған бағдарлама шеңберінде Қазақстан Ұлттық Банкі негізгі құрамдастары Лездік төлемдер жүйесі және Төлем карточкаларының банкаралық жүйесі (карточкалық операцияларды өңдеуге арналған жергілікті жүйе) болып табылатын ұлттық төлем жүйесін реформалау бойынша жұмысты, сондай-ақ төлем жүйелерінде ISO 20022 стандартын енгізумен, қаржы нарығында QR код форматын біріздендірумен және Open API мен Open Banking енгізумен байланысты өзге де іс-шараларды жүргізуде. Осылайша, Қазақстанның ұлттық төлем жүйесін реформалаудың жаңа кезеңінің жалпы бағыты үздік халықаралық трендтерге сәйкес келеді және нарық қажеттіліктеріне жауап береді. Ұлттық төлем жүйесін дамытудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасын жоспарлы іске асыру ел ішіндегі төлемдерді жеделдетуге, қолма-қол ақшасыз есеп айырысулардың үлесін ұлғайтуға, ақша ағындарының ашықтығын арттыруға және Қазақстанның төлем нарығының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Бұл ретте, халықаралық аренада төлем саласын дамытудың жаңа бағыттарының бірі жылдам, ыңғайлы және арзан трансшекаралық төлемдерді дамыту бойынша жұмыс барған сайын жиілеп бара жатқанын да атап өту қажет. Трансшекаралық төлемдер бойынша ыңғайлы, жылдам және арзан қызметті ұйымдастырудағы қиындық елдердің ұлттық төлем жүйелері пайдаланатын форматтардағы, стандарттардағы айырмашылықтар және шетел валютасындағы операцияларды жасау кезіндегі бағамдық айырмашылық болып табылады. Сингапурдың орталық банкі трансшекаралық төлемдерді дамыту бағыты бойынша жұмыс істейді, 2021 жылғы сәуірде ол Таиланд Банкімен бірлесіп әлемдегі

алғашқы трансшекаралық жылдам төлемдер жүйесін іске қосты. Еуропалық Одақ та төлем процестерін үйлестіру және өңір ішінде трансшекаралық төлемдерді жүзеге асыру кезінде кедергілерді азайтуды қолға алды. Еуропалық Одақтың соңғы бастамасы ЕРІ болып табылады, ол бөлшек еуропалық төлем жүйелерінің бөліну мәселесін шешуге арналған.

Осылайша, жаһандануды және ұлттық экономикалардың өсуін ескере отырып, ұлттық төлем жүйесін дамытудағы келесі кезең трансшекаралық төлемдерді жүргізу бойынша сервисті құру болып табылады деп санаймыз.

Әдебиет

1. Amy Yip Yihong Yao. “Will china unionpay expand from a domestic monopoly to a global player?” Centennial College
2. A view on EUropean payment initiative (EPi) from within. Connective Payments. - URL: <https://www.connectivepayments.com/a-view-on-european-payments-initiative-from-within/>
3. Badev, Anton, Lauren Clark, Daniel Ebanks, Jeffrey Marquardt, and David Mills (2021). “Fedwire Funds Service: Payments, Balances, and Available Liquidity,” Finance and Economics Discussion Series 2021-070. Washington: Board of Governors of the Federal Reserve System. - URL: <https://doi.org/10.17016/FEDS.2021.070>
4. BIS and Singapore central bank publish blueprint for global real-time payment connectivity. Finextra. - URL: <https://www.finextra.com/newsarticle/38551/bis-and-singapore-central-bank-publish-blueprint-for-global-real-time-payment-connectivity>
5. Central Bank of Egypt. RTGS Snapshot. - URL: <https://www.cbe.org.eg/en/PaymentSystems/Pages/SnapshotRTGS.aspx>
6. Committee on Payment and Settlement Systems (CPSS). Payment systems in Kazakhstan. - URL: <https://www.bis.org/cpmi/publ/d57.pdf>
7. Deutsche Bundesbank Monthly Report April 2002. RTGS^{plus} - successfully established. - URL: <https://www.bundesbank.de/resource/blob/706198/1cca20426476b86b8c663d3dda6afa4/mL/2002-04-rtgsplus-data.pdf>
8. Ebaclearing. EURO1 overview. - URL: <https://www.ebaclearing.eu/services/euro1/overview/>
9. Europe’s largest banks plan joint attack on US payments giants. Financial Times. - URL: <https://www.ft.com/content/f274255d-eb96-44fe-90e9-fe5532cc47ac>
10. Faster Payments. - URL: <https://www.fasterpayments.org.uk/about-us>
11. Fedwire® Funds Service - Annual Statistics. - URL: <https://www.frb services.org/resources/financial-services/wires/volume-value-stats/annual-stats.html>
12. Gabriella Gricius. “Russia’s new soft power: The MIR card system.” Colorado State University. DOI:10.47305/JLIA2020032g
13. Holti Banka. “Fast Payment Systems: Preliminary Analysis of Global Developments.” April 2021. - URL: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/8f85b06f02562c802e97d9ec9d413b0e-0350012021/original/Fast-Payment-Preview-April21.pdf>
14. Modernising Australia’s Payments System. Reserve Bank of Australia. - URL: <https://www.rba.gov.au/speeches/2019/sp-ag-2019-06-25.html#fn5>
15. Morten Linnemann Bech, Jenny Hancock and Wei Zhang. March 2020. BIS Quarterly Review. Fast retail payment systems. - URL: https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt2003x.htm
16. National Payments Corporation of India. About IMPS. - URL: <https://www.npci.org.in/what-we-do/imps/product-overview>
17. Nexus: a blueprint for instant cross-border payments. Bank of International Settlements. - URL: <https://www.bis.org/publ/othp39.htm>

18. Nigerian Inter Bank Settlement System Instant payment. – URL: <https://nibss-plc.com.ng/services/nibss-instant-payment>
19. NPCI International. Building Partnership in the area of Digital Payments
20. Payment and Settlement Systems in India. Journey in the Second Decade of the Millennium. Reserve Bank of India. – URL: <https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Publications/PDFs/PSSBOOKLET93D3AEFDEAF14044BC1BB36662C41A8C.PDF>
21. RTGS Renewal Programme. – URL: <https://www.bankofengland.co.uk/payment-and-settlement/rtgs-renewal-programme>
22. SWIFT. Case study. Central Bank of Egypt. – URL: <https://www.swift.com/swift-resource/44256/download>
23. TARGET Annual Report 2019. – URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/targetar/html/ecb.targetar2019.en.html>
24. Thailand, Singapore launch linkage of real-time payment systems. Reuters. – URL: <https://www.reuters.com/article/thailand-economy-payment-idUSL4N2MM1G6>
25. Turkish Card Payment Market Report. February 2019. – URL: <https://troyodeme.com/en/publications-and-reports>
26. US instant payments system FedNow to launch in 2023. Global government FinTECH. – URL: <https://www.globalgovernmentfintech.com/us-instant-payments-system-fednow-to-launch-in-2023/>
27. European Central Bank. Payments & Markets. – URL: <https://www.ecb.europa.eu/paym/target/tips/html/index.en.html>

КӨЛЕҢКЕЛІ ЭКОНОМИКАМЕН КҮРЕС ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ҚОЛМА-ҚОЛ АҚША АЙНАЛЫСЫН РЕТТЕУ ШАРАЛАРЫ

Ж.Т. Қажымұратов – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Қолма-қол ақша айналысы департаментінің директоры (мақалы беру кезінде)

К.У. Шалғынбаев – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Қолма-қол ақша айналысы департаменті директорының орынбасары

С.Ж. Майданов – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Қолма-қол ақша айналысы департаментінің қорларды талдау және жоспарлау басқармасының бастығы

А.М. Мажиров – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Қолма-қол ақша айналысы департаментінің қорларды талдау және жоспарлау басқармасы бастығының орынбасары

Негізгі сөздер: көлеңкелі экономика, қолма-қол ақша, алып қоюдың шекті мөлшері, төлем құралдары, қолма-қол ақшасыз операциялар.

JEL жіктемесі: E41, E58, O17.

1. Кіріспе

Экономиканың көлеңкелі жағы экономикалық ғана емес, саяси және әлеуметтік себептері бар күрделі және кешенді проблема болып саналады. Әлемдік тәжірибе және көптеген жүргізілген зерттеулер көлеңкелі экономика көлемін төмендетуге бағытталған іс-шаралар бір мезгілде бірнеше бағытта жүзеге асырылуы тиіс екенін көрсетеді. Тек бір бағытта ғана шаралардың кез келген ауытқуы немесе шоғырлануы тиімсіз болып қана қоймай, қарама-қарсы нәтижелерге әкелуі мүмкін (А. Суслина, 2016). Көлеңкелі экономикаға қарсы күрес мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының жоғары назар аудару объектісі болып табылатынын ескере отырып, көрсетілген жағдайлар көлеңкелі экономиканың белгілері бар экономиканың әрбір саласында тиімді шаралар қабылдау қажеттілігін негіздейді.

Көлеңкелі экономикаға қарсы іс-қимылдың (ауқымды тежеу және қысқарту) жаңа тетіктерін қалыптастырудың негізгі факторларының бірі қолма-қол ақша айналысы болып табылады, оны нормативтік-құқықтық және институционалдық жетілдіру бүкіл экономиканы басқаруды тиімді ұйымдастырудың және оның теріс құрамдас бөлігі - көлеңкелі секторды шектеудің негізі болып табылады (А. Владимирович, 2008).

Қазіргі жағдайда Қазақстанда ақша айналымы саласындағы технологиялық процестердің дамуына байланысты бірқатар мәселелерді, оның ішінде көлеңкелі экономикаға қатысты мәселелерді шешу қажет. Өртүрлі бағалаулар бойынша, елдің ЖІӨ-дегі бақыланбайтын экономиканың үлесі 20%-ден 35%-ге дейін болады, ал әлемдік практикада рұқсат етілген шама 5-10% болып есептеледі.

Нарықтық экономика жағдайында көлеңкелі сектордың жұмыс істеуінің түрлі аспектілерін және оның қолма-қол ақшамен өзара байланысын көптеген шетелдік ғалымдар зерттеді. Атап айтқанда, К. Джобст пен Х. Стикстің экономикадағы қолма-қол ақшаның рөліне арналған бірлескен мақаласында соңғы онжылдықта және әсіресе 2008-2009 жылдардағы қаржы-экономикалық дағдарыстан кейін айналыстағы қолма-қол ақшаның көлемі бүкіл әлемде күрт ұлғайып, ЖІӨ өсу динамикасын басып озғаны атап өтілді. (Jobst & Stix, 2017).

Ұзақ уақыт бойы қолма-қол ақшаға қатысты бірнеше рет айтылған сыни ескертулердің бірі – олар көлеңкелі экономикадағы заңсыз қызмет үшін, атап айтқанда, салық төлеуден жалтару және ақшаны жылыстату мақсатында пайдаланылады. Мұндай талқылауларда анонимді транзакциялар әрқашан заңсыз болып табылады және қолма-қол ақшаны пайдалана отырып жүзеге асырылады (Buitер, 2009; Sands, 2016). Дегенмен, осы гипотезаны растайтын эмпирикалық дәлелдер жоқ. Еуропалық орталық банктің валюта

менеджменті бөлімінің басшысы қылмыстық қызмет пен қолма-қол ақшаны пайдалану арасында немесе нақты алғанда көлеңкелі экономика мөлшері мен қолма-қол ақша арасында статистикалық дәлелденген байланыс жоқ екенін мәлімдеді (FAZ, 2016). Drehmann al (2002) анонимділік бөлімінде: «Адамдардың анонимділікті таңдауының көптеген себептері бар, олардың көбі «нашар мінез-құлыққа» байланысты. Бірақ «жаман» әрдайым «заңсыз» дегенді білдірмейді. Ол сондай-ақ біз бейім болатын кішігірім адамзаттық әлсіздіктерін қамтуы мүмкін».

Оның үстіне, қомақты ақша сомасына байланысты ірі көлемді қылмыстар қолма-қол ақшасыз есеп айырысу арқылы жиі жүзеге асырылады (Mai, 2016). Қылмыскерлер күрделі және шатасқан трансшекаралық транзакциялар тізбегін пайдалана отырып, өз қаражатының шығу тегін жасыруға тырысады.

Қалай болғанда да, қолма-қол ақшаның қозғалысы олардың ерекшелігіне байланысты іс жүзінде бақыланбайтын процесс болып табылады, өйткені бұл ақша көрсетілген операцияларды ресімдеусіз және тіркеусіз тұлғадан тұлғаға берілуі мүмкін. Соңғы жылдары бірқатар елдерде айналыстағы қолма-қол ақша көлемін қысқарту, белгілі бір номиналдарды айналыстан шығару немесе оларды пайдалануды шектеу бойынша әрекеттер мен ұсыныстар жасалуда. (Rogoff, 2016).

Бұл жұмыстың мақсаты – ҚР Ұлттық Банкі қолма-қол ақшасыз төлемдер көлемін ұлғайту, кәсіпкерлік субъектілері жүргізетін операциялардың ашықтығын арттыру, сондай-ақ көлеңкелі экономика деңгейін төмендету жөнінде жүргізіп отырған іс-шараларын ескере отырып, Қазақстан Республикасының қолма-қол ақша айналысының ағымдағы жай-күйін талдау. Зерттеу бірнеше бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім қолма-қол ақша айналысының жалпы талдамалық шолуын білдіреді. Екінші бөлімде кәсіпкерлік субъектілерінің банк шоттарынан қолма-қол ақшаны алу сомаларының шекті мөлшерлерін реттеу жөніндегі тетікке талдау және оның қолма-қол ақшасыз төлемдер көлемінің ұлғаюына әсері талданады. Қорытынды бөлімде қолма-қол ақша қаражатымен есеп айырысуға шекті сомаларды белгілеу арқылы қолма-қол ақша айналымын реттеу бойынша халықаралық тәжірибе сипатталады.

2. Қолма-қол ақша айналысының талдамалық шолуы

2.1. Қолма-қол ақша айналысының ағымдағы жағдайы

ҚР Ұлттық Банкі «ҚР Ұлттық Банкі туралы» Заңның 8-бабына сәйкес Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының банкноттары мен монеталарының жалғыз эмитенті бола отырып, экономика субъектілерін ұлттық валютаның қолма-қол ақшасымен үздіксіз қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасының аумағында қолма-қол ақша айналысын ұйымдастырады.

Жаңа төлем құралдарының пайда болуына және таралуына байланысты қолма-қол ақша тауарлар мен қызметтер үшін төлем құралы ретінде сирек пайдаланылады. Бұл ретте айналыстағы қолма-қол ақша көлемі төмендемейді. Бұл құбылыстың себептері әр түрлі және бірдей емес. Мәселен, соңғы 12 жылдың динамикасы (халықтың девальвациялық күтулерінен туындаған 2014 жылы айналыстағы қолма-қол ақша көлемінің төмендеуін қоспағанда) айналыстағы қолма-қол ақша сомасының тұрақты өсуін көрсетеді.

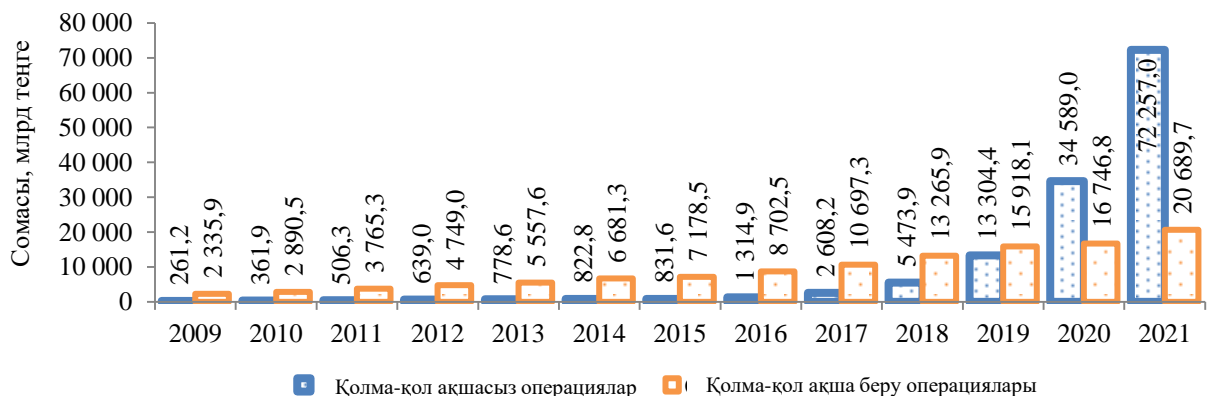

2021 жылдың қорытындысы бойынша екінші деңгейдегі банктердің 6,9 трлн теңге сомасына қолма-қол ақша беруінің жалпы сомасы кезінде қабылдау сомасы 6,7 трлн теңге немесе берудің 97,1%-ы болды, 2020 жылы бұл көрсеткіш 91,5% болған еді.

2021 жылы экономика субъектілерімен өзара іс-қимыл кезінде екінші деңгейдегі банктердің кассалары арқылы өткен қолма-қол ақшаның жалпы айналымы 84,0 трлн теңге болды, бұл ҚР Ұлттық Банкінің аумақтық филиалдарының кассалары арқылы өткен қолма-қол ақшаның жалпы айналымына қарағанда (13,6 трлн теңге) 70,4 трлн теңгеге немесе 6,2 есе көп.

Төлем жүйелері нарығының, атап айтқанда электрондық төлем құралдарының динамикалық дамуы оларды қолма-қол ақшаға ықтимал балама ретінде қарауға мүмкіндік береді, бірақ қолма-қол ақшасыз есеп айырысу көмегімен жүргізілетін операциялар санының ұлғаю үрдісіне қарамастан, тұтынушылардың төлем артықшылықтарының толық ауысуы байқалмайды.

ҚР аумағында қазақстандық және шетелдік эмитенттер шығарған төлем карточкаларын пайдалана отырып жүргізілетін операциялардың динамикасы

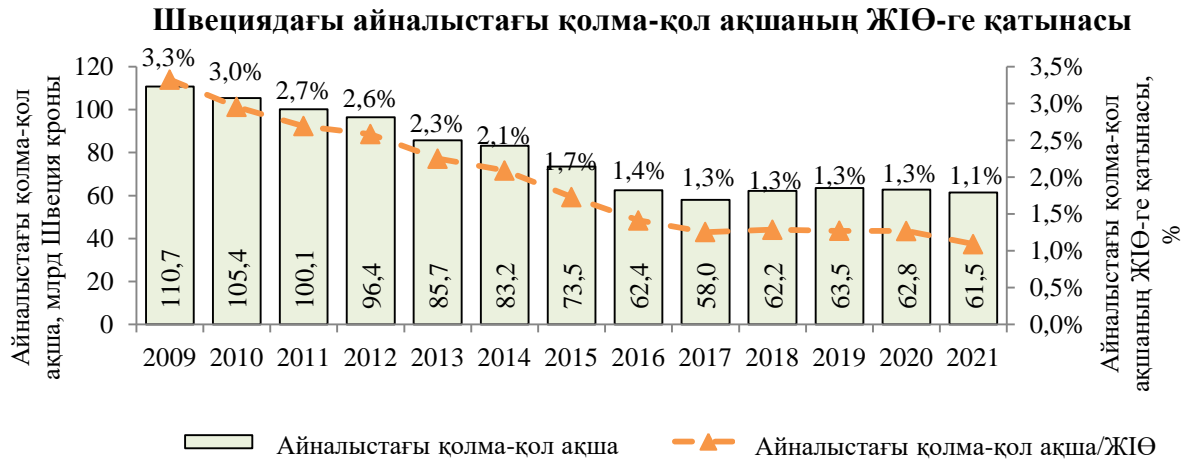
Мәселен, қолма-қол ақшасыз төлемдердің ең жоғары көрсеткіштерінің бірі бар ел – Швецияның тәжірибесі электр қуатының үзілу тәуекелдеріне, сондай-ақ кибершабуылдардың¹⁰ әлеуетті қатеріне байланысты Швецияның орталық банкінің қолма-

⁹ ҚР Ұлттық Банкінен тыс қолма-қол ақша

¹⁰ If crisis or war comes, Important information for the population of Sweden, 2018

қол ақша мәселесіндегі саясаты қолма-қол ақша айналысының инфрақұрылымын қолдау үшін өзгерістерге ұшырайтынын көрсетеді. Халықаралық есеп айырысу банкінің деректеріне сәйкес 2021 жылдың соңында Швециядағы қолма-қол ақшаның ЖІӨ-ге қатынасы 1,1%, ал жан басына шаққандағы банкноттар саны 25 болды.

3-сурет

Қазақстанда айналыстағы қолма-қол ақшаның ЖІӨ-ге қатынасы 2021 жылдың соңында 4,2%, ал жан басына шаққандағы банкноттар саны – 27% болды.

Сонымен бірге соңғы 10 жыл ішіндегі қолма-қол ақшаның Қазақстандағы ЖІӨ-ге қатынасы Швецияда сияқты төмендеу үрдісіне ие, бұл ЖІӨ-нің өсу қарқынының айналыстағы қолма-қол ақша көлемінің өсу қарқынынан асып түскенін көрсетеді.

4-сурет

Қазақстанда қолма-қол ақшасыз операциялар көлемінің жыл сайын 2 еседен астам өсуі қолма-қол ақшасыз төлемдердің дамуын растайды. Бұл ретте ақшаны дамытудың барынша ықтимал сценарийі қолма-қол ақшаны және тиісті инфрақұрылымды пайдалануды сақтай отырып, цифрлық төлемдердің барлық нысандарын (орталық банктің цифрлық валютасы, цифрлық активтер) пайдалануды ұлғайту болып табылатынын атап өткен жөн¹¹.

¹¹ Future of money, SIX White paper, 2019

2.2. Айналыстағы қолма-қол ақшаның өсу қарқынына барынша әсер ететін факторлар

Қолма-қол ақшаға сұранысты қалыптастыру факторларының бірі – ЖІӨ көлемі, инфляция, бөлшек сауда айналымы және қызмет көрсету салалары, халықтың ақшалай табысы, берілген кредиттер көлемі және халықтың қолма-қол шетел валютасын сатып алуы. Бұл ретте азық-түлік және азық-түлікке жатпайтын тауарлардың бөлшек саудасы айналыстағы қолма-қол ақшаның өсу қарқынына тікелей әсер ететін негізгі индикаторлардың бірі екенін атап өту қажет. Олардың арасындағы корреляция коэффициенті соңғы 7 жылда 79,2% болды. Осы индикатордың 1%-ға өсуі қолма-қол ақшаның өсу қарқынының 0,14%-ға ұлғаюына әкеледі.

Бұл мынадай заңдылықты түсіндіреді: елдегі тауар айналымы неғұрлым көп болса, оған қызмет көрсету үшін соғұрлым көп қолма-қол ақша қажет болады.

5-сурет

Кәсіпкерлік субъектілерінің қызметін шектеу, заңды және жеке тұлғалар үшін қарыздарды төлеу бойынша мерзімді кейінге қалдыру мүмкіндігін беру, сондай-ақ Қазақстан азаматтарына пандемия жағдайында табысынан айырылуына байланысты әлеуметтік төлемдерді жүзеге асыру сияқты саяси факторлар да айналыстағы қолма-қол ақша көлеміне жанама әсер етуі мүмкін. Атап айтқанда, 2020 жылы елде төтенше жағдай енгізілген және экономика субъектілерінің қызметіне шектеулер қойылған кезеңде айналыстағы қолма-қол ақша сомасы едәуір ұлғайды және сол жылғы тамызда өзінің ең жоғары деңгейіне жетіп, 3,31 трлн теңге болды. Айналыстағы қолма-қол ақша көлемінің өсу себептерінің бірі айналыстан қолма-қол ақшаны алу көлемінің төмендеуі болды, ол 2020 жылғы сәуірде өзінің соңғы 11 жылдағы ең төменгі мәніне – 54,7%-ға жетті.

2.3. Социологиялық зерттеу нәтижелері

Қолма-қол ақшаға сұранысты қалыптастыру факторларын анықтау, сондай-ақ Қазақстанның үй шаруашылықтары мен бизнес субъектілерінің қолма-қол ақшаны нысаналы пайдалануын зерделеу мақсатында ҚР Ұлттық Банкі 2021 жылы «Қолма-қол ақшаны пайдаланудың орта мерзімді перспективалары» тақырыбына социологиялық зерттеудің бірінші кезеңін өткізді.

Басқа орталық банктермен ұқсастығы бойынша зерттеу фокус-топтарға сауалнама жүргізуге негізделген, оған респонденттердің төлем жасау тәсілдеріне (қолма-қол ақша, төлем карточкалары, электрондық ақша және т.б.) және күнделікті сатып алу кезіндегі төлемдер сомасына, сондай-ақ жинақтау және жинақ ақша үшін жекелеген номиналдарды пайдалануға шолу кіреді.

Зерттеу нәтижелеріне сәйкес халықтың шамамен 60%-ы күнделікті есеп айырысуда басқа төлем құралдарымен қатар қолма-қол ақшаны пайдаланады. Сонымен қатар кәсіпкерлік субъектілерінің айналымында қолма-қол ақшаның үлесі орташа есеппен

30-40% болады. Өңірлерде сауалнама жүргізілген халықтың 80%-дан астамы банкоматтан қолма-қол ақша алу үшін банк картасын пайдаланады. Қолма-қол ақша көбінесе Түркістан және Жамбыл облыстарында (79,0%), ең аз – Алматы қаласында (34%) пайдаланылады. Қазіргі уақытта азаматтар арасында ең көп таралған төлем құралы телефон нөмірі бойынша аудару (71,3%) болып табылады. Төлем карточкаларын пайдалана отырып қолма-қол ақшасыз операциялардың негізгі үлесі астанаға және республикалық маңызы бар қалаға тиесілі – 60,0%-дан астам. Өз кезегінде төлем карточкаларын пайдалана отырып қолма-қол ақша алу көлемінің 60,0%-ға жуығы өңірлерге тиесілі.

Бұл қолма-қол ақшаның экономика субъектілері арасында маңызды төлем құралы болып қала беретінін көрсетеді. Сонымен бірге, республиканың жекелеген өңірлеріндегі қаржылық және цифрлық инфрақұрылымдар даму сатысында, тіпті халыққа жалақы мен әлеуметтік төлемдер төлеу де қолма-қол есеп айырысуды қажет етеді.

3. Айналыстағы қолма-қол ақшаны реттеу және бақылау

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық көрсеткіштер картасына сәйкес 2025 жылы экономикадағы көлеңкелі айналым деңгейі ЖІӨ-ге %-бен 18,2%-дан аспауы тиіс.

1-кесте

Экономикалық қызметтің негізгі түрлері бойынша Қазақстанның бақыланбайтын экономикасының ЖІӨ-ден %-бен үлесі¹²

Қызмет түрлері	Факт					
	2018 жыл		2019 жыл		2020 жыл	
	бақыланбайтын экономика	оның ішінде заңсыз	бақыланбайтын экономика	оның ішінде заңсыз	бақыланбайтын экономика	оның ішінде заңсыз
Тауарларды өндіру	6,90	0,80	5,65	0,84	5,19	0,95
Ауыл шаруашылығы	2,37	0,19	2,21	0,22	2,59	0,20
Өнеркәсіп	1,95	0,61	1,63	0,62	1,39	0,75
Электрмен жабдықтау	0,17	0,00	0,12	0,00	0,07	0,00
Сумен жабдықтау	0,04	0,00	0,02	0,00	0,01	0,00
Құрылыс	2,37	0,00	1,67	0,00	1,13	0,00
Қызмет көрсету өндірісі	20,12	1,03	18,04	1,03	15,04	0,76
Көтерме және бөлшек сауда	8,62	0,21	7,98	0,18	5,57	0,28
Көлік	4,00	0,00	3,78	0,00	2,87	0,00
Тұру және тамақтану жөніндегі қызметтер	0,24	0,00	0,16	0,00	0,13	0,00
Ақпарат және байланыс	0,36	0,00	0,32	0,00	0,39	0,00
Қаржы және сақтандыру қызметі	0,45	0,00	0,31	0,00	0,15	0,00
Жылжымайтын мүлікпен операциялар	0,86	0,00	0,81	0,00	0,57	0,00
Кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет	1,17	0,00	0,87	0,00	0,75	0,00
Білім	1,04	0,00	0,98	0,00	1,09	0,00
Денсаулық сақтау	0,84	0,00	0,64	0,00	1,64	0,00
Өнер, ойын-сауық және демалыс	0,13	0,00	0,12	0,00	0,27	0,00
Өзге де қызмет түрлерін ұсыну	1,76	0,82	1,60	0,85	1,06	0,48
Салалар бойынша жиынтығы	27,02	1,83	23,69	1,87	20,23	1,71

Келтірілген деректер экономиканың өсуіне әсер ететін әлеуетті қауіп-қатерлердің бар екендігі және экономикалық пен өндірістік қызметті жасырып көлеңкеге шығарудың

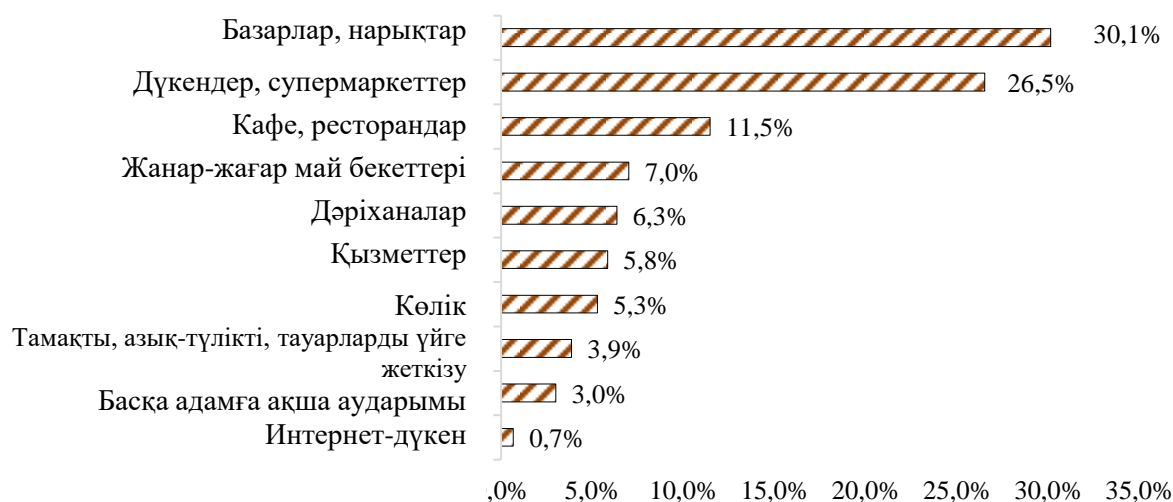
¹² Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті Төрағасының 07.08.2019 ж. № 4 бұйрығымен бекітілген және Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінде 08.08.2019 ж. №19215 болып тіркелген Бақыланбайтын экономиканы бағалау әдістемесіне сәйкес

едәуір көлемі туралы куәландырады. Көрсетілген деректерге сәйкес көтерме және бөлшек сауда ЖІӨ-дегі көлеңкелі экономиканың негізгі үлесіне ие. Бұл ретте қолма-қол ақшасыз есеп айырысулардың дамуымен, сондай-ақ көлеңкелі экономиканы қысқарту жөніндегі шаралар нәтижесінде оның динамикасының біртіндеп төмендеуі байқалады. Саудадағы көлеңкелі экономика көбінесе жасырын өндіріспен және салық салынатын базаны төмендету мақсатында тауарларды немесе қызметтерді сатып алу және сату бойынша бейресми мәмілелерді жүзеге асырумен көрсетілген. Ресми статистикаға сәйкес, 2022 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстанда 180,3 мың сауда орнына арналған 738 сауда базары бар. Дегенмен, елде бейресми жұмыс істейтін сауда нүктелерінің нақты саны белгісіз және ресми деректерден едәуір асып түсуі мүмкін. Осыған байланысты көлеңкелі экономикаға қарсы күрестің тиімділігін арттыру мақсатында осы салада тауар кедендік шекараны кесіп өткен сәттен бастап оны іске асырумен аяқталатын нарықтардың және оларға ілеспе барлық инфрақұрылымдардың қызметіне мониторингін жүргізген жөн.

Зерттеу шеңберінде 2021 жылы халықтың орташа қолма-қол ақшалай шығыстары 34,2% (65,8% – қолма-қол ақшасыз) болғаны анықталды. Бұл ретте қолма-қол ақшамен жүргізілген шығыстардың ең көп үлесі базарлар мен нарықтарға (30,1%) тиесілі болды.

6-сурет

Сатып алу орындары бойынша халықтың қолма-қол ақшалай шығыстарының үлесі

Сонымен қатар, қазіргі уақытта ҚР Ұлттық Банкі қолма-қол ақшасыз төлемдерді пайдаланудың ауқымын кеңейту бойынша дәйекті жұмыс жүргізуде.

Мәселен, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығын¹³, Экономикалық өсуді қалпына келтіру жөніндегі кешенді жоспарды¹⁴ іске асыру шеңберінде, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңнамасына¹⁵ сәйкес қолма-қол ақшасыз төлемдердің көлемін ұлғайту, кәсіпкерлік субъектілері жүргізетін операциялардың ашықтығын арттыру, сондай-ақ көлеңкелі экономика деңгейін төмендету мақсатында Ұлттық Банк ҚР ҚНРДА-мен және Қаржыминімен бірлесіп, кәсіпкерлік субъектілерінің банк шоттарынан

¹³ «Экономиканы тұрақтандырудың кейбір шаралары туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 21 сәуірдегі № 308 Жарлығы.

¹⁴ Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 20 мамырдағы № 307 қаулысымен бекітілген Экономикалық өсуді қалпына келтіру жөніндегі 2020 жылдың соңына дейінгі кешенді жоспардың 89-тармағы.

¹⁵ «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне шетел валютасындағы ипотекалық қарыздар, көрсетілетін төлем қызметтері нарығының субъектілерін реттеуді жетілдіру, жалпыға бірдей декларациялау және экономикалық өсуді қалпына келтіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2020 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы.

қолма-қол ақшаны алу сомасының шекті мөлшерін реттеу бойынша шаралар¹⁶ қабылдады. Қабылданған шараларға сәйкес кәсіпкерлік субъектілерінің банктік шоттардан бір ай ішінде қолма-қол ақшаны алудың шекті мөлшері белгіленді.

2-кете

Кәсіпкерлік субъектілерінің банктік шоттардан қолма-қол ақшаны алудың белгіленген шекті мөлшерлері

Субъектінің түр	Белгілеу күні	Кәсіпкерлік субъектісінің санаты		
		Шағын бизнес	Орта бизнес	Ірі бизнес
Заңды тұлға	2020 жылғы 1 маусымнан	20	120	150
Дара кәсіпкер	2021 жылғы 1 қаңтардан	млн теңге	млн теңге	млн теңге

Қаражатты алып қою сомасының шекті мөлшері мыналарға қолданылады:

- жеке тұлғалар;
- микрокәсіпкерлік субъектілер;
- ауыл шаруашылығы азық-түлік өнімдерін, акваөсіру (балық аулау) өнімдерін сатып алуды жүзеге асыратын кәсіпкерлік субъектілер;
- азық-түлік, сусындардың, фармацевтикалық, медициналық және ортопедиялық тауарлардың бөлшек саудасымен айналысатын кәсіпкерлік субъектілер;
- екінші деңгейдегі банктер, Ұлттық пошта операторы және айырбастау пункттері.

Бұл ретте осындай операция негізделген жағдайда кәсіпкерлік субъектісінің банк шотынан көзделген шекті мөлшерден артық қолма-қол ақшаны алу мүмкіндігі көзделеді. Мұндай жағдайларда ҚР ҚМ МКК-мен келісу жүзеге асырылады, ол тәуекелдерді бағалау жүйесіне сәйкес қолма-қол ақшаны беруге рұқсат береді немесе белгіленген шекті сомадан артық қолма-қол ақшаны алуға арналған өтінімді қабылдамайды.

Енгізілген шаралар Қазақстан қаржыгерлері қауымдастығымен талқыланып, ҚР Қаржы тұрақтылығы жөніндегі кеңеспен мақұлданғанын атап өткен жөн.

2021 жылы кәсіпкерлік субъектілерінің (заңды тұлғалар мен дара кәсіпкерлердің) банк шоттарынан жалпы сомасы 2,8 трлн теңгеге қолма-қол ақша алынды, оның ішінде белгіленген шекті мөлшерден артық қолма-қол ақшаны алу сомасы 225,4 млрд теңгені немесе жалпы соманың 8,0%-ын құрады.

Бұл шаралар қолма-қол ақшасыз төлемдер көлемін ұлғайту бойынша тиімділіктің алғашқы нәтижелерін көрсетті. Осылайша, 2021 жылы қолма-қол ақшасыз операциялардың жалпы көлемі 72,3 трлн теңгені құрады, бұл 2020 жылға қарағанда 2,1 есе көп (34,6 трлн теңге). Оның үстіне, 2021 жылдың қорытындысы бойынша төлем карточкаларын пайдалана отырып қолма-қол ақшасыз операциялар көлемі қолма-қол ақшаны алу көлемінен 3,5 есе асып түсті.

Сонымен қатар, жекелеген кәсіпкерлік субъектілерінің мәліметтерді ҚР ҚМ МКК-ге жібермеу үшін әртүрлі қаржы ұйымдарында лимит шегінде қолма-қол ақшаны

¹⁶1. «Кәсіпкерлік субъектілерінің банктік шоттардан қолма-қол ақшаны алу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2020 жылғы 21 желтоқсандағы № 151, Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі Басқармасының 2020 жылғы 22 желтоқсандағы № 125 бірлескен қаулылары және Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2020 жылғы 22 желтоқсандағы № 1223 бұйрығы.

2. «Кәсіпкерлік субъектілерінің банктік шоттардан қолма-қол ақшаны алу сомасының шекті мөлшерін, сондай-ақ банктік шоттардан қолма-қол ақшаны алу жөніндегі талап қолданылмайтын кәсіпкерлік субъектілерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2020 жылғы 21 желтоқсандағы № 150 және Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2020 жылғы 23 желтоқсандағы № 95 бірлескен қаулысы мен бұйрығы.

шығарып алатын және бұл ретте жиынтығында шекті мөлшер сомасынан асатын жағдайлар байқалады. Алайда, ҚР Ұлттық Банкі кәсіпкерлік субъектілерінің осындай транзакцияларын күмәнді операциялар ретінде тәуекелдерді басқару жүйесі арқылы тексеру үшін ай сайын ҚР ҚМ МКК-ге жібереді.

Көлеңкелі экономикаға қарсы іс-қимыл жөніндегі іс-шаралардың 2021-2023 жылдарға арналған кешенді жоспарының¹⁷ 25-тармағына сәйкес шекті мөлшерлерді ықтимал өзектендіру 2023 жылғы 1-тоқсанға жоспарланған

Қолма-қол ақшаны алу тәртібін реттеумен қатар қолданыстағы «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» ҚР Заңында заңды тұлғалар, оның ішінде қосылған құн салығын төлеуші ретінде тіркеу есебінде тұрған дара кәсіпкерлер арасында қолма-қол ақшамен операциялар жүргізуге шектеу көзделген. Көрсетілген заңға сәйкес сомасы айлық есептік көрсеткіштің бір мың еселенген мөлшерінен (3 063 000 теңге) асатын мәмілелер бойынша төлемдер қолма-қол ақшасыз тәртіппен ғана жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының валюталық заңнамасында¹⁸ айырбастау операциялары бойынша сандық шектеулер белгіленбеген. Бұл ретте, КЖТҚҚ¹⁹ туралы Заңға сәйкес қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операциялары тәуекел деңгейі жоғары операцияларға жатады, соған байланысты уәкілетті банктер мен уәкілетті ұйымдар олар бойынша қаржы мониторингін жүзеге асырады. Атап айтқанда, қаржы мониторингі субъектілері ҚР ҚМА-ға баламасы 10 млн теңгеден асатын қолма-қол шетел валютасын сатып алу және сату операциялары жөнінде ақпарат жіберуге міндетті. КЖТҚҚ туралы заңда қаржы мониторингі субъектілерінің 500 мың теңгеден астам операциялар бойынша клиенттерге тиісті тексеру жүргізу міндеттілігі көзделеді. Сонымен қатар, күдіктілік белгілері болған жағдайда ақпарат айырбастау операцияларының сомасына қарамастан ҚР ҚМА-ға жіберіледі.

Жоғарыда көрсетілгендерден басқа, 2020 жылғы 1 ақпаннан бастап уәкілетті банктер мен уәкілетті ұйымдарға қолма-қол шетел валютасымен кез келген айырбастау операция жасаған клиенттердің деректерін тіркеу жөнінде міндетті талап қойылған. Көрсетілген түзету қолма-қол валютамен айырбастау операцияларын жүзеге асыруға қойылатын реттеушілік талаптарды кеңейту шеңберінде енгізілді және қаржы мониторингі субъектілері қызметінің айқындылығын арттыруды көздейді. Оның үстіне, кез келген айырбастау операциясы бойынша клиенттердің деректерін тіркеу қаржы мониторингі субъектілерінің КЖТҚҚ туралы Заңның талаптарын қалай орындайтынын бағалауға мүмкіндік береді.

Осылайша, ҚР Ұлттық Банкі есеп айырысуды қолма-қол ақшасыз тәсілмен жүргізуді ынталандыруға және экономика субъектілерінің қолма-қол ақшаны пайдалануын шектеуге бағытталған шараларды қабылдайды. Қабылданған шаралардың нәтижелері оның тиімділігін дәлелдейді, мұны қолма-қол ақшасыз операциялардың тұрақты өсіп келе жатқан көлемі куәландырады. Бұл өз кезегінде экономика субъектілері қызметінің айқындылығын арттыруға және Қазақстан Республикасының көлеңкелі экономикасының көлемін төмендетуге ықпал етеді.

4. Қолма-қол ақшаны реттеу бойынша халықаралық тәжірибе

Шетелдік қаржы институттары сарапшыларының пікірінше, әртүрлі елдердегі көлеңкелі экономиканың ауқымы айналыстағы қолма-қол ақша көлеміне тікелей пропорционалды тәуелді болады.

¹⁷ «Көлеңкелі экономикаға қарсы іс-қимыл жөніндегі іс-шаралардың 2021-2023 жылдарға арналған кешенді жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 21 қыркүйектегі № 644 қаулысы

¹⁸ «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 2 шілдедегі № 167-VI Заңы.

¹⁹ «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 28 тамыздағы №191-IV Заңы.

Қолма-қол ақшалай нысанда есеп айырысуға шектеулер енгізу және қолма-қол ақшасыз төлемдер жүргізуді ынталандыру нәтижесінде көлеңкелі экономика үлесінің төмендегені және экономика субъектілері операцияларының айқындылығының артқаны туралы қорытынды жасалады. Осыған байланысты экономикадағы жиынтық ақша массасының оңтайлы құрылымы, оның қолма-қол ақшалай және қолма-қол ақшасыз нысандарының арақатынасы туралы мәселе неғұрлым өзекті болып отыр (С. Панова, 2014).

Қазіргі сәтте шекті мөлшерден асып кеткен кезде айыппұл салынған немесе операция туралы тиісті есепті жіберу міндеті белгіленген жеке тұлғаларды қоса алғанда, қолма-қол ақшалай нысанда есеп айырысу үшін шекті мөлшерді белгілеу практикасы басқа елдерде де бар.

Қазіргі сәтте асып кеткен кезде айыппұл немесе операция туралы тиісті есепті жіберу міндеті белгіленген жеке тұлғаларды қоса алғанда, қолма-қол нысанда есеп айырысу үшін шекті мөлшерлерді белгілеу практикасы басқа елдерде де бар. Мысалы, Еуропалық одақ мемлекеттерінде қолма-қол ақшамен төленетін мәмілелер мен сатып алу бойынша қойылған шектеулер елге байланысты 1 000 еуродан 15 000 еуроға дейін, АҚШ-та – 10 000 АҚШ долларын, Канадада – 10 000 канадалық долларды, Австралияда – 10 000 австралиялық долларды құрайды. Бұл ретте көрсетілген елдердегі шектеулер негізінен кәсіпкерлік субъектілері мен тауарлар мен қызметтерді тұтынушылар арасындағы операцияларға қатысты қолданылады, ал Қазақстан Республикасының аумағында шекті мөлшерлер кәсіпкерлік субъектілерінің банк шоттарынан қолма-қол ақшаны алу бойынша операцияларға белгіленген.

3-кесте

Еуропалық одақ мемлекеттеріндегі көлеңкелі экономика деңгейі²⁰ (ЖІӨ үлесі, %)

Country	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Albania	27.1	27.5	27.6	27.1	27.4	27.7
Austria	9.3	9.4	9.6	9.4	9.3	9.4
Belgium	21.4	21.4	22.4	22.1	21.7	21.5
Bosnia and Herzegovina	36.6	36.4	37.1	36.8	36.5	35.4
Bulgaria	36.9	36.8	37.2	36.8	36.8	37.1
Croatia	35.5	34.5	33.9	33.5	33.7	34.2
Cyprus	30.2	29.9	29.6	29.2	29.2	29.8
Czech Republic	18.2	18.4	19.5	19.4	19.0	19.2
Denmark	17.4	18.0	18.8	18.1	17.9	18.0
Estonia	31.7	32.2	33.7	33.7	33.6	33.2
Finland	19.4	19.9	20.6	20.2	19.0	19.3
France	14.4	14.2	15.2	14.8	14.4	14.8
Germany	15.2	16.0	16.7	16.0	15.7	16.0
Greece	28.7	28.7	29.0	28.3	27.8	29.4
Hungary	25.3	25.2	26.1	26.2	25.9	26.2
Iceland	15.8	15.8	15.4	16.1	16.1	15.9
Ireland	15.1	15.4	15.2	15.1	15.3	15.3
Italy	26.4	26.0	27.7	27.1	26.0	26.6
Kosovo	37.8	38.5	38.2	38.3	38.8	38.3
Latvia	28.1	27.5	27.9	27.2	27.8	28.7
Lithuania	34.5	34.4	34.7	34.0	34.2	34.4
Luxembourg	9.3	9.4	9.8	9.6	9.5	9.6
Macedonia, FYR	37.0	37.0	37.3	37.9	37.9	37.6
Montenegro	37.4	37.6	38.0	38.2	38.0	37.5
Netherlands, The	12.9	12.6	13.0	12.4	12.9	13.0
Norway	20.9	20.7	19.8	19.9	19.6	20.2
Poland	27.2	28.0	28.2	26.9	27.5	27.5
Portugal	23.3	23.1	24.0	23.5	23.2	24.0
Romania	33.7	33.1	34.3	34.6	33.8	34.2
Serbia	33.4	33.0	33.0	33.0	32.8	33.5
Slovak Republic	16.8	17.2	17.2	17.4	17.5	18.3
Slovenia	27.7	27.4	28.4	28.3	26.8	27.7
Spain	19.7	19.4	20.0	19.7	19.1	19.9
Sweden	18.7	18.6	19.4	19.1	18.3	18.5
Switzerland	9.5	9.7	9.9	9.8	9.8	9.6
Turkey	28.7	28.6	30.1	29.2	28.5	29.1
United Kingdom	12.7	12.9	12.7	12.3	12.5	12.7

²⁰ Дереккөзі: IMF staff calculations.

Шет елдердегі қолма-қол ақшалай төлемдерге қойылған шектеулер²¹

№	Елдер	Белгіленген шектеулер
1	Ұлыбритания	<p>Тұтынушылар қолма-қол ақшалай төлемдерді қандай да бір шектеулерсіз жүзеге асыра алады. Бірақ, трейдерлер қолма-қол ақшалай төлемдерді €15 000 асатын сомада қабылдаған жағдайда, олар салық органдарында «құны жоғары дилерлер» ретінде тіркелуге тиіс.</p> <p>£5, £10, £20 және £50 банкноттары Англия мен Уэльсте кез келген соманы төлеу үшін заңды төлем құралы болып табылады, бірақ Шотландия мен Солтүстік Ирландияда басқаша. £1, £2, £5 монеталары шектеусіз қабылданады, ал номиналы 20, 25 және 50 пенс болатын монеталарды қабылдау £10, ал 5 және 10 пенс болатын монеталарды £5 сомасымен шектеледі.</p>
2	Бельгия	<p>2014 жылғы қаңтардан бастап лимит €3 000 құрайды және тауарларды сатып алуға ғана емес, сонымен қатар жылжымайтын мүлік агентінің, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жөніндегі консультанттың және т.б. қызметтеріне де қолданылады. 2014 жылғы қаңтардан бастап жылжымайтын мүлікті сатып алу кезінде барлық қолма-қол ақшалай төлемдерге тыйым салынды. Нотариус немесе жылжымайтын мүлік жөніндегі агент, сондай-ақ сатушылардың кейбір басқа санаттары заң сақталмаған жағдайда билікке хабарлауға міндетті. Билік бұзушыларға €250-ден €225 000-ке дейінгі мөлшерде айыппұл салуы мүмкін.</p>
3	Германия	<p>Тауарларды сатып алу кезінде қолма-қол ақшалай төлемге шектеулер жоқ. €10 000-нан асатын соманы қолма-қол ақшамен төлегісі келетін тұтынушылар өзінің жеке куәлігін көрсетуі тиіс, трейдер тегін, атын, туған жерін, туған күнін, үйінің мекенжайын және ұлтын құжат арқылы растауы тиіс.</p>
4	Норвегия	<p>Тауарларды сатып алу кезінде қолма-қол ақшамен төлеуге шектеулер жоқ.</p> <p>Алайда, өзін-өзі жұмыспен қамтыған адамдардан қызметтерді сатып алу 10 000 норвегиялық крон – шамамен €1 078 асатын сомаға қолма-қол ақшамен төленетін жағдайда, егер сатушы сатып алу бағасынан салық және ҚҚС төлемесе, тұтынушы сатушымен ортақ жауапкершілікте болады.</p>
5	Франция	<p>Франция резиденттеріне сауда кәсіпорындарында €1 000 дейінгі сомаға қолма-қол ақшамен сатып алуға рұқсат етілді. Бейрезиденттер үшін лимит €15 000 құрайды. Төленетін сома осы лимиттерден аспайынша, трейдер қолма-қол ақша қабылдауы тиіс. Осы лимиттерден асқан кезде тұтынушы төлемнің басқа тәсілін, мысалы, чектер немесе банк карталарын пайдалануы қажет.</p> <p>Тұтынушылар арасында қолма-қол төлемдерге (мысалы, автомобильдер үшін) шектеу жоқ, бірақ егер олар €1 500 асатын болса, төлемнің жүргізілгенін растайтын шот талап етіледі.</p> <p>Жергілікті билік органдарының қаржы мекемелеріндегі қолма-қол ақша төлемдері €300 сомамен шектелген. Оларға ҚҚС, табыс салығы, жергілікті салықтар төлемдері, алымдар (мысалы, аудиовизуалды лицензия үшін төлем), айыппұлдар, сондай-ақ аурухана шоттары немесе мемлекеттік мекемелерге төленетін</p>

²¹ <https://www.europe-consommateurs.eu/en/shopping-internet/cash-payment-limitations.html>

		жалдау ақысы жатады. Бұдан басқа, төлем материалсыздандырылған тәсілмен, атап айтқанда тікелей онлайн-төлеммен, ай сайынғы тікелей дебетпен немесе мерзім өткеннен кейін тікелей дебетпен жүргізілуі тиіс.
6	Чехия	Қолма-қол төлемдер үшін шектеу күніне 350 000 CZK (шамамен €14 000) құрайды. Монеталар бөлігінде лимит 50 дананы құрайды. Банкноттар стандартты емес түрде бүлінген банкноттарды қоспағанда, шектеусіз қабылдануға тиіс.
7	Венгрия	Тұтынушылар үшін шектеулер жоқ. Шектеулер 1,5 миллион венгер форинты (айына шамамен €5 000) тек заңды тұлғаларға, корпоративтік емес бизнес-қауымдастықтарға және банк шотын ашуға міндетті тіркелген ҚҚС төлеушілерге ғана қолданылады.
8	Словакия	Қолма-қол есеп айырысу 2013 жылғы 1 қаңтардан бастап реттеледі. Қолма-қол ақшамен төлемдер үшін шектеулер: «бизнес – бизнеске», «тұтынушы – бизнеске» және «бизнес – тұтынушыға» төлемдер – €5 000 дейін; өзінің кәсібі, бизнесі шеңберінен тыс мақсаттарда әрекет ететін жеке адам – €15 000 дейін. Жоғарыда көрсетілген лимиттерден асатын төлемдер қолма-қол ақшасыз түрде ғана жүзеге асырылуы мүмкін.
9	Эстония	Орталық банк және елде жұмыс істейтін барлық кредиттік мекемелер монеталар мен банкноттарды шектеусіз қабылдауға міндетті. Барлық қалған тұлғалар олардың құнына қарамастан 50 монетаға дейін және банкноттарды шектеусіз қабылдауға міндетті.
10	Португалия	Тұтынушылар мен саудагерлер арасындағы тауарлар мен қызметтер үшін қолма-қол есеп айырысу заңмен шектелген: €1 000 асатын шоттарды немесе ұқсас құжаттарды төлеу саудагердің банктік шотына алушыны сәйкестендіруге мүмкіндік беретін тәсілмен (банктік аударым, банктік дебет немесе атаулы чек) жүргізіледі.
11	Испания	2012 жылғы 19 қарашадан бастап шектеу резиденттер үшін €2 500 және бейрезиденттер үшін €15 000 құрайды. Егер сома көрсетілген шектен асып кетсе, төлем банктік аударыммен жүзеге асырылуы тиіс. Осы ұйғарымды орындамағаны үшін айыппұл аударымның жалпы сомасының 25% құрауы мүмкін. Заң тұтынушылар мен саудагерлер арасындағы төлемдерге қолданылады, ал тұтынушылар арасындағы төлемдерге заң қолданылмайды.
12	Италия	2016 жылғы 1 қаңтардан бастап қолма-қол ақшамен төлеуге тек €2 999,99 дейінгі сомаға рұқсат етілді. Неғұрлым ірі сома үшін дебеттік карталарды, кредиттік карталарды, берілмейтін чектерді немесе банктік аударымдарды пайдалану қажет. Айыппұлдар €3 000 бастап төлем сомасының 40% дейін болады, төлем €50 000 асқан жағдайда айыппұл кемінде €15 000 құрайды.
13	Нидерланд	Шектеулер жоқ. Алайда, кейбір мекемелер кез келген ерекше транзакциялар (тартылған адамның жеке басы мен басқа да жеке деректерін қоса алғанда) туралы хабарлауға міндетті.
14	Польша	2015 жылғы наурыздан бастап қолма-қол ақшамен төлеу үшін шектеу €15 000 құрайды.

15	Болгария	<p>Шектеу 9 999 лев мөлшерінде белгіленген (шамамен €5 110). Егер мәміле осы лимиттен асып кетсе, онда тұтынушы оны банк арқылы төлеуге тиіс. Сондай-ақ бұл сатып алу бағасы 10 000 левке тең немесе одан асатын кез келген жағдайға да қатысты, тіпті тұтынушы барлық соманы емес, оның бір бөлігін төлесе де – бағаның барлық бөліктері банк төлемі арқылы өтуі тиіс.</p> <p>Егер төлем басқа валютада жүзеге асырылса, онда 9 999 лев мөлшерінде лимит төлем күнгі Болгар Ұлттық Банкінің бағамы бойынша есептеледі.</p>
16	Греция	<p>Тауарлар мен қызметтерді сатып алу кезінде қолма-қол есеп айырысуға (ҚҚС-ты қоса алғанда) €1 500 дейінгі сомаға рұқсат етілген. Осы лимиттен асатын төлемдер банк шоттары, чектер немесе кредиттік/дебеттік карталар арқылы жүргізілуі тиіс.</p>
17	Дания	<p>Тауарларды сатып алу кезінде қолма-қол ақшамен төлеуге шектеулер жоқ. Бұл ретте әлі қабылданбаған заңнамалық ұсыныс сатушыға енді қолма-қол төлемдерді қабылдамауға мүмкіндік беруі мүмкін.</p> <p>Алайда, қызметтерді сатып алу 10 000 дат кронасынан (шамамен €1 340) асатын сомаға қолма-қол ақшамен төленетін жағдайда, сатушы сатып алу бағасынан салық және ҚҚС төлемесе, тұтынушы сатушымен бірге жауапты болады. Егер тұтынушы цифрлық тәсілмен төлей алмаған жағдайда, сатып алу сомасын салық инспекциясына хабарласа, ол жауапкершіліктен босатылуы мүмкін.</p>
18	Румыния	<p>2022 жылғы 9 мамырдан бастап жеке тұлғалардан сауда кәсіпорындарына төленетін қолма-қол төлемдер бір адамға күніне 10 000 лей сомасымен шектелді (€2 260).</p>
19	Швеция	<p>Мәмілелерді жүзеге асыру кезінде төлем құралдары шарттық негізде шектелуі мүмкін. Егер сатушы бұл туралы сатып алушыға алдын ала ескертсе, ол қолма-қол ақшаны төлем ретінде қабылдамауы мүмкін.</p>
20	Финляндия	<p>Заңнамада ешкімді әрдайым төлем ретінде қолма-қол ақшаны қабылдауға міндеттейтін ереже жоқ. Компания монеталардың ірі сомасын (бір төлем үшін 50-ден астам металл монета) немесе тек қана ірі банкнотты алуға міндетті емес. Егер компания қолма-қол төлемдерді қабылдаса, бірақ рұқсат етілген төлем құралдарына шектеулер белгілесе, шектеулер сату жасалғанға дейін нақты түсіндірілуі тиіс.</p>

5. Қорытынды

Осы зерттеу шеңберінде қолма-қол ақша айналысының ағымдағы жай-күйі қаралды және қолма-қол ақшаны реттеу және қолма-қол ақшасыз есеп айырысу жүргізуді ынталандыру арқылы көлеңкелі экономика деңгейін төмендетуге бағытталған шаралар талданды, сондай-ақ шет елдердің қолма-қол ақшаны пайдалануды шектеу жөніндегі тәжірибесі зерделенді.

Қолма-қол ақша айналысының талдамалық шолуы қолма-қол ақшасыз төлемдердің дамуына қарамастан, айналыстағы қолма-қол ақша сомасының ұлғаю үрдісі қатар байқалатынын көрсетті. Бұл цифрлық төлем инфрақұрылымының істен шығу ықтималдығына қатысты ықтимал кибер алаяқтық тәуекелдеріне және қауіп-қатерлерге байланысты экономика субъектілерінің банк және төлем жүйелеріне сенімінің жеткіліксіз жоғары деңгейімен түсіндіріледі. Бұдан басқа, қолма-қол ақшаның өтімділік сияқты маңызды көрсеткіш бойынша баламалы төлем құралдарының алдында артықшылықтары

бар, сондай-ақ бір транзакцияға шаққанда төмен қоғамдық шығындарға байланысты және есеп айырысудың жоғары жылдамдығын қамтамасыз ететін ақша айналымында артықшылықтары бар.

Осындай жағдай тек Қазақстанда ғана емес, көптеген басқа елдерде де байқалды, онда жоғары белгісіздік және пандемия тудырған шектеу шаралары жағдайында экономика субъектілері қолма-қол ақшаға неғұрлым жоғары сұраныс бере бастады. Қолма-қол ақша массасын қысқарту әрекеті жасалған Швецияның өзінде 2017-2019 жылдары оның өсімі қайта жанданды.

Айналысқа қажетті ақша санына тікелей ықпал ететін неғұрлым маңызды индикатор бөлшек сауда көлемі болып табылады. Дәл осы өндірілген тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің көлемі бірінші кезекте тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді айырбастау мен тұтынудың үздіксіз процесін қамтамасыз ету үшін қажетті айналыстағы қолма-қол ақшаның көлемін айқындайды.

Қолма-қол ақшаны алу сомаларының шекті мөлшерлерін белгілеу арқылы қолма-қол ақшаны реттеу заңды тұлғалардың салықтарды төлеуден жалтару схемаларына қатысу тәуекелдерін төмендету және кәсіпкерлік субъектілері операцияларының ашықтығын арттыру жөніндегі тиімділіктің алғашқы нәтижелерін көрсетті, сондай-ақ елдегі көлеңкелі экономика мен сыбайлас жемқорлықтың төмендеуін ынталандыра отырып, қолма-қол ақшасыз төлемдерді пайдалануды кеңейтуге ықпал етті. Сонымен қатар, 2021-2023 жылдарға арналған көлеңкелі экономикаға қарсы іс-қимыл жөніндегі іс-шаралар кешенді жоспарының 25-тармағына сәйкес алу сомасының шекті мөлшерін өзектендіру бөлігінде талдау жүргізу кезінде шет елдермен ұқсас кәсіпкерлік субъектілері мен тауарлар мен қызметтерді тұтынушылар арасындағы операцияларға қатысты шектеулерді белгілеу мүмкіндігін қарау ұсынылады.

Тұтастай алғанда экономикада қолма-қол ақшаны пайдалану сипатына байланысты әлемде әртүрлі бағыттағы үрдіс байқалады: бір жағынан, айналымнан қолма-қол ақшаны ығыстыру орын алады және бұл тренд әлемдік ақша айналымы үшін қолайлы, бірақ екінші жағынан, ақша массасының маңызды компоненті қолма-қол ақша болып қала береді, олардың сенімділігі мен өтімділігі мемлекеттің кепілдігімен қамтамасыз етіледі, осылайша оларды қолданудың жеткілікті жоғары деңгейі сақталады.

Қолма-қол ақшаны пайдалануда оларды қазіргі заманғы гаджеттер мен интернет-байланыс түрінде техникалық жарактандырусыз пайдалану мүмкіндігі маңызды рөл атқарады, бұл әсіресе еліміздің шалғай елді мекендерінің тұрғындары мен аға буын өкілдері үшін өзекті болып табылады.

Көлеңкелі экономика – қоғамның қоғамдық экономикалық құрылымдары мен экономикалық қатынастарының бүкіл жүйесін қамтитын күрделі әлеуметтік-экономикалық құбылыс. Теңгерімді кешенді экономикалық шаралар ғана ресурстарды көлеңкелі айналымға аударудың алдын алуға мүмкіндік береді, бұл бюджетке түсетін салық түсімдерінің көлемін арттырып қана қоймай, ел экономикасының тұрақты дамуына да серпін береді. Бұл ретте қойылған міндетке қол жеткізу үшін қолма-қол ақша айналысын шектеу панацея болып табылмайды. Негізгі күш-жігерді анықтауға және көлеңкелі айналым көздеріне (қылмыстық ұйымдар, сыбайлас жемқорлық, бейресми жұмыспен қамту және т.б.) қарсы күреске бағыттау қажет.

Әдебиет

1. А.Л. Суслина, Р.С. Леухин, 2016. Борьба с теневой экономикой в России: частные аспекты общих проблем. Available at: <http://www.eeg.ru/files/lib/2016/pages-fm_2016_6.pdf>.

2. А.Е. Владимирович, 2008. Денежное обращение и его влияние на теневую экономику в Российской Федерации. Available at: <<https://economy-lib.com/denezhnoe-obraschenie-i-ego-vliyanie-na-tenevuyu-ekonomiku-v-rossiyskoy-federatsii>>.

3. Jobst, C & H Stix (2017). Doomed to Disappear? The surprising return of cash across time and across countries, CEPR Discussion Paper No. 12327, September. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/320183259_Doomed_to_disappear_The_surprising_return_of_cash_across_time_and_across_countries>.

4. Buiter, W M (2009). Negative Nominal Interest Rates: Three ways to overcome the zero lower bound, NBER Working Paper 15118, June. Available at: <https://www.nber.org/system/files/working_papers/w15118/w15118.pdf>.

5. Sands, P (2016). Making it Harder for the Bad Guys: The case for eliminating high denomination notes, M-RCBG Associate Working Paper Series No 52, February. Available at: <<https://www.hks.harvard.edu/centers/mrcbg/publications/awp/awp52>>.

6. Schneeweiss, Z (2016). Bloomberg: ECB wants proof that 500-euro note helps criminals, Mersch says, 4 February. Available at: <<https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-02-04/ecb-wants-proof-that-500-euro-note-helps-criminals-mersch-says>>.

7. FAZ (2016). Experten zweifeln an Draghis Bargeldbehauptung, 14 April. Available at: <<https://www.bundestag.de/resource/blob/425944/6d5c0a8cbb3094fd2af7137854ccafeb/WD-4-043-16-pdf-data.pdf>>.

8. Drehmann, M, C Goodhart & M Krueger (2002). The Challenges Facing Currency Usage: Will the traditional transactions medium be able to resist competition from the new technologies?, Economic Policy 34, 195-227. Available at: <https://econpapers.repec.org/article/oupecpoli/v_3a17_3ay_3a2002_3ai_3a34_3ap_3a193-228..htm>.

9. Mai, H (2016). Cash, Freedom and Crime: Use and impact of cash in a world going digital, Deutsche Bank Research, EU Monitor Global financial markets, 23 November. Available at: <<https://st.ilfattoquotidiano.it/wp-content/uploads/2017/05/Deutsche-Bank-Heike-Mai-Cash.pdf>>.

10. Rogoff, K S (2016). The Curse of Cash, Princeton University Press, Princeton and Oxford. Available at: <<https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Content/PDFs/02TCCKR020518C5F8230999164D6D8219D1A24D2B39E6.PDF>>.

11. Stat.gov.kz. 2021. stat.gov.kz. Available at: <<https://stat.gov.kz/official/industry/11/statistic/8>>.

12. Г.С. Панова, Э.Н. Валетдинова (2014). Available at: <<https://www.vestnik.mgimo.ru/jour/article/view/2071-8160-2014-1-34-146-152/21>>.